

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

CUID, June 2017, 21 (1): 539-576

Âyet Sonlarındaki Esmâ-i Hüsnânın Birbiriyle İrtibatı:

Azîz İsmi Örnekleme

The Relation of al-Asmâ' al-Ḥusnâ (God's Beautiful Names) to Each Other at the End of Qur'anic Verses: The Sample of al-ʿAzîz - The Victorious, The Almighty

Hatice Şahin Aynur

Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı.

Assistant. Prof., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Theology,
Department Of Science of Reading The Glorious Qur'an and Types of Reciting
Samsun /Turkey

haticesaahin@gmail.com

ORCID ID orcid.org/0000-0001-5214-7547

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 30 Ocak / January 2017

Kabul Tarihi / Accepted: 28 Mayıs/May 2017

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran/June 2017

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Cilt / Volume: 21

Sayı – Issue: 1

Sayfa / Pages: 539-576

DOI: doi.org/10.18505/cuid.288683

Atıf/Cite as: Şahin, Hatice Aynur. “Âyet Sonlarındaki Esmâ-i Hüsnânın Birbiriyle İrtibatı: Azîz İsmi Örnekleme - The Relation of al-Asmâ' al-Ḥusnâ (God's Beautiful Names) to Each Other at the End of Qur'anic Verses: The Sample of al-ʿAzîz - The Victorious, The Almighty”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal* 21, no. 1 (June 2017): 539-576. doi: 10.18505/cuid.288683.

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/cuid>

Copyright © Published by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. For Permissions: ilahiyat.dergi@cumhuriyet.edu.tr

Âyet Sonlarındaki Esmâ-i Hüsnânın Birbiriyle İrtibatı:

Azîz İsmi Örnekleme

Öz: Bu makalede, Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de geçen isimleri, "azîz" ismi özelinde ele alınmakta ve beraberinde zikredilen diğer isimlerle ilişkisi üzerinde durulmaktadır. Allah'ın isimleri çeşitli çalışmalarda farklı boyutlarıyla ele alınmış olsa dahi, bunların bir isim zaviyesinden (azîz) işlenmediği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda araştırmadaki amaç "azîz" isminin anlam alanını belirleme çalışması ve birlikte kullanılmalarından ötürü azîz terimine rengini veren kavramları tespit etme çabasıdır. Çalışmada, Kur'ân'da toplamda on bir isimle yan yana zikredilen azîz ve "yegâne güç sahibi" Allah'ın, gücünü kullanmasında izzetine eşlik eden "hakîm", "alîm", "rahîm", "kerîm", "vehhâb", "gafûr", "gaffâr", "hamîd", "muktedir", "zü'ntikâm", "cebbâr" gibi bağlantılı sıfatları işlenmektedir. Makalede, incelenen sözcüklerin manalarını tespit ve ilgili kelimelerin anlam yakınlığını gözlemek amacıyla klasik sözlük eserleri özellikle kullanılmaktadır. İlaveten kavramların İslam medeniyetindeki yerini görmek ve algılayabilmek maksadıyla klasik tefsir kaynaklarından yararlanılmaktadır. Bunların yanında konu ile ilgili güncel eserler ve akademik çalışmalara da yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Allah, Kur'ân, Sıfat, Azîz, Esmâ-i Hüsnâ.

The Relation of al-Asmâ' al-Ḥusnâ (God's Beautiful Names) to Each Other at the End of Qur'anic Verses: The Sample of al-'Azîz - The Victorious, The Almighty

Abstract: In this paper, the names of Allah mentioned in The Glorious Qur'an, especially the name 'azîz and its relation to other names will be examined. It is observed that although several studies analyze the names of Allah by different aspects, they do not study God's names by focusing only on a single name ('azîz). In this context, the aim of this research is to identify the semantic field of the name 'azîz and to determine the concepts that give a novel touch to this term due to coexistence. In this study, the name 'azîz which is mentioned together with eleven names in total, and related attributes of Allah, who is "the sole owner of power", accompanying His greatness on execution of His power, which are al-hakîm (perfectly wise), al-alîm (all knowing), al-rahîm (all merciful), al-karîm (bountiful, generous), al-wahhâb (bestower), al-gafûr, al-gaffâr (all

forgiving, ever forgiving), *al-ḥamīd* (all praiseworthy), *al-muqtadir* (all determiner, the dominant), *al-dhūntiqām* (the avenger), *al-jabbār* (the powerful, irresistible) are discussed. Classical dictionary sources are exclusively used in the paper, in order to determine the meanings of the inspected words and to observe semantic affinity of the related words. In addition, classical exegesis sources are used to see and perceive the position of the concepts in cultural tradition of Islam. Furthermore, related current works and academic studies are also included.

Keywords: Allah, Qur'ân, Attribute, 'Azîz, *al-Asmâ' al-Ḥusnâ*, The Beautiful names of God.

SUMMARY

It is observed that although the Most Beautiful Names of Allah (*al-Asmâ' al-Ḥusnâ*) is a topic that is studied in many recent works through different aspects, the relationship of these names with each other is not examined by focusing on a single name. To fill this gap in the literature, the Most Beautiful Names of Allah mentioned in The Glorious Qur'ân will be studied with particular focus on the name *al-'Azîz*. Thus, the objective of the research is to ascertain the semantic field of the name *al-'Azîz* by determining the definition of it and the adjectives that are used together with it.

The word 'azîz is used adjacent to eleven different names on The Glorious Qur'ân in total. The adjective 'azîz which originates from the root word 'izz or 'izzat (excellence) that means supreme, powerful, strong and not incapable. For Allah, the attribute *al-'azîz* comprises "being ever victorious" and "being unique", mentioned in this form at forty surahs (chapters of the Glorious Qur'ân), ninety-nine times, namely equal in number with the Most Beautiful Names. Almost in half of these forty-seven places, it is matched with the word *ḥakīm*. The word *ḥikma* comprises of several miscellaneous meanings stems from the verb *ḥ-k-m*, is an infinitive, and because of its meaning to place something into its place by comprehending its essence exactly, *ḥakīm* means the one who places everything in its correct place. In this context, the work done firmly are called *iḥkâm*, and the task done perfectly is called *muḥkem*, and the one who does this kind of work is called *ḥakīm*. The word 'azîz is mentioned in forty-

seven places together with *ḥakīm* which enables us to determine the word that gives a novel touch to the word *‘azīz* and to clarify the framework of meaning of the adjective *‘azīz*. The point in question suggests that “power and superiority” reach significance whenever they accompany *ḥikma*. The meaning of coexistent usage of adjectives *‘azīz* and *ḥakīm* can be summarized as, with the name “العزیز”, Allah is superior to everything, His will overcomes every cause and effect. Contradicting His will is impossible as well as there is no power to change His will. Allah is at the same time “الحکیم”, has the authority (*ḥukm*) and wisdom (*ḥikma*). Without necessitating any reason, He does what He does wisely, in correct manner; His will is absolute wisdom. He is the executor with dignity as well as with wisdom. He performs by connecting the beginnings of what He commits to their ends, superimposes hidden to them, thoroughly and properly. Opposed to *zelīl* which means weak and poor, *‘azīz* expresses that Allah’s power, strength and might is eternal. No power can surmount His being the ultimate victorious. The name *al-ḥakīm* on the other hand, points out that everything Allah does is based on divine wisdom because of His eternal erudition. As there is wisdom in His commandments and prohibitions, all of His doings are steadfast (*muḥkam*).

Another attribute that is used together with *‘azīz* is the adjective *‘alīm*. It means “knowing very well”, “knowing thoroughly well”, exaggerative form of *‘alīm* that means knowing, comprehending, recognizing. When attributed to Allah, *‘alīm* means encompassing and knowing thoroughly every single thing, apparent, hidden, unseen, seen, small, big. The attributes *‘azīz* and *‘alīm* are mentioned together in six places in total in the Qur’ān. Their coexistence might be summarized as: Allah has the supreme power, at the same time knows thoroughly. Namely He is irresistibly victorious and *‘azīz*, and whenever He decrees He is *‘alīm*. Because He is the One who knows past, present and future, seen and unseen, living things and non-living things. He is The One who has the power to know the deeds of human beings, their beneficences, the pious ones, the cruel ones, whatever in the hearts, namely all the information.

There are coexistences of the name *‘azīz* with the attributes that contain the meaning of erudition as well as mercy. In this sense, the names *raḥīm* (infinitely merciful), *karīm* (generous), *ḡafūr* (forgiver and hider of faults), *ḡaffār* (forgiving), and *wahhāb* (giver of all) accompany the name *‘azīz*. The name *‘azīz*

is used with some concepts frequently, with some other, occasionally and with some, rarely as mentioned above. This is true for the concepts we refer here, too. It is proper to focus on the word *raḥīm* as a summary since it has the most frequent usage. The word *raḥīm* stems from the root *r-ḥ-m* and has the meaning of showing abundant mercy that is in the form of adjective of resemblance (*ṣīfat al-mushabbaha*) or exaggerative present participle (*ism al-fā'il*), matches with *ʿazīz* in thirteen places. These usages definitely point out the limitless mercy of the sole power. At the end of the verses, with the expression الرحيم العزيز , first the name *ʿazīz* then the name *raḥīm* is mentioned. Here, His mentioning Allah's being *ʿazīz* before His being *raḥīm* is to emphasize that He is not obliged to show mercy because of His weakness for tormenting. On the contrary, He points out that notwithstanding His Excellence which involves the meanings of *qāhir* (prevailing), supreme and victorious, He shows mercy. Because the more mercy arises from the source of perfect and complete power the more precious it is in terms of status. In other words, although Allah has the power to take revenge from the nonbelievers whenever He wishes, since He is *raḥīm* (merciful), He delays His torment by giving them the chance to repent and turn back to belief.

In addition to what quoted above, the coexistence of *ʿazīz* with attributes referring to power which appears in general, at the end of verses that address nonbelievers, reminds nonbelievers the "sole power, invincible ever, absolute victorious". On the other hand, the use of *ʿazīz* with praise indicates that no other power than this One deserves praise. Namely, it is pointed out that, by *ʿazīz*, Allah is powerful enough to deserve to be accepted as God and worshipped; and by *ḥamīd*, He is entitled to be praised in the actions and deeds of believer servants. This, at the same time means to emphasize the characteristics of the One to be accepted as "God". A warning that it must not be worshipped to the one that lacks the mentioned qualifications. Eventually, Allah introduces Himself with His dignity, wisdom and mercy to believers; with His dignity, power, ownership of vengeance and His being competent to the nonbelievers, depending on the circumstance of discourse.

GİRİŞ

Allah'ın en güzel isimleri, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde yer almakla birlikte tarih boyunca Müslümanların ilgi konusu olmuştur. Sıfatların Kur'ân-ı Kerîm'de yer alışlarına geçmeden önce hadislere bakılacak olursa en önemli yekûnun “esmâ-i hüsnâ” ismiyle aktarılan rivâyetlerde bulunduğu görülecektir. Bu rivâyetlerin kısmen farklılık arz eden her biri, Allah'ın güzel isimlerini doksan dokuz olarak aktarmaktadır.

İslam tarihinde, ilimlerin tedvini öncesinden başlayarak devam eden dönemlerde branşlaşmanın oluşması, söz konusu sıfatların farklı bilim dallarında tartışılmalarına boyut eklemiştir. Başta kelâmcılar olmak üzere bazı müfessirler, bu tartışmalarda aktif olarak yer almaktadırlar.

Çalışmamızda Allah'ın sıfatlarını, hadis aktarımlarındaki varyantlar ya da kelâmî boyutların dışında, Kur'ân ekseninde ve özellikle de âyet sonlarındaki esmâ-i hüsnâ çerçevesinde işleyeceğiz. Burada sadece âyetler üzerinden hareket etmemizin sebebi, bu çalışmanın bir makale boyutunda olması ve diğer tartışmaların konuyu farklı mecralara taşınması endişesidir. Buna ilaveten adı geçen branşlarda bu meselenin ayrıntılı bir şekilde ele alındığını söyleyebiliriz. Esmâ-i hüsnânın âyet sonlarındaki sıfatlarla sınırlandırılmasının nedeni ise çalışmanın kapsamının makale ile sınırlı olmasıdır.

Makalemizde Allah'ın Kur'ân'da geçen isimleri, spesifik olarak âyet sonlarındaki isimler ve “azîz” ismi özelinde işlenecektir. On bir isimle yan yana zikredilen azîz, Allah'ın izzetinin hangi isimleriyle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca azîz sıfatının ilim, rahmet, güç ve övgü içerikli sıfatlarla kullanıldığı tespit edilmektedir. Bu sıfatların araştırılması ve anlaşılmaya çalışılmasının, izzet sahibi Allah'ı tanımada ve vahiy gerçeğini kavramada etkili olacağı kanaatindeyiz.

Makalede, Arap dilinin incelikleri ve anlam yelpazesinin genişliği hakkında fazlaca bilgi veren lugatlar kullanılmaktadır. Bunlardan İbn Fâris'in (ö. 395/1004) *Mekâyîs*'i, Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) *Sihâh*'i, Râgıb İsfehânî'nin (ö. 502/1108) *Müfredât*'i, İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Nihâye'si*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisanü'l-'Arab*'i yararlanılan başlıca kaynaklardır. İlâveten klasik tefsir kaynaklarının bu çalışma için zorunluluğu izaha muhtaç değildir: Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân*'i, Fahrüddin Râzî'nin (ö. 606/1210)

Mefâtihu'l-Gayb'i, İbn Kesîr'in (ö.774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*'i istifade edilen temel eserlerdir. Son olarak güncel tez ve makalelere değinmek gerekirse bu konunun bir tezdenden ziyade makale konusu olabileceğini vurgulamakla birlikte benzer bir çalışmaya da ulaşılmadığı dikkatlere sunulmalıdır. Lakin farklı açılardan yakın konuların ele alındığı ve incelenen çalışmaların bir kısmı olarak şunlar sayılabilir: Emine Öğük'ün, "Mâturîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi" isimli doktora tezi, Emrullah Yüksel'in, "İlâhî Fiillerde Hikmet", Hacer Çakmak'ın, "Hz. Mûsâ- Bilge Kul Kıssasının Hikmet Boyutu ve Allah- İnsan İlişkisi Açısından İçerdiği Mesajlar", başlılarıyla yayınlanan makaleleridir.

1. AZİZ TERİMİNİN TANIMI

İzz veya İzzet a-z-z (ع - ج - ز) kökünden sıfat olan azîz, üstün, güçlü, kuvvetli, aciz olmayan¹ manalarına gelmektedir. Allah'ın isimlerinden (esmâ-i hüsnâ) birisi olarak kullanılan azîz, burada mutlak galip ve daima üstün gelen² anlamlarını içermektedir. *Daima galip olmasıyla zâtî, eşi ve benzeri bulunmaması*³ ile tenzîhî sıfatlar grubuna dâhil olmaktadır.

Azîz kelimesi "Azîz" formuyla Kur'ân-ı Kerîm'de kırk surede doksan dokuz⁴ kez tekrarlanmaktadır. Esmâ-i hüsnânın sayısına eşit olan bu kullanımda kırk yedi yerde "Hakîm" (حكيم)⁵ kelimesiyle, on üç yerde "Rahîm"

¹ İbn Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa* (Kâhire: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1971), "iz" md., 4: 38- 39; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcu'l-luğa (eş-şihâh)* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979), "iz" md., 3: 885; Râğb el-İşfehânî, Hüseyin b. Muhammed, *Müfredâtü elfâzi'l- Kur'ân* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2011), "iz" md., 563; İnbü'l-Eşîr, Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fi ğarîbi'l-Hadîs ve'l-eser* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, 2014), "iz" md., 2: 199; İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî b. Aḥmed el-Enşârî, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru İḥyai't-Turâsi'l-'Arabî, ts.), "iz" md., 9: 185, 186; Asım Efendî, *el-Ükyânusu'l-beşî fi tercemeti'l-kâmûsi'l-muhîṭ* (yy: Âsitâne, ts.), "iz" md., 2: 187.

² Cevherî, *Şihâh*, "iz" md., 3: 886; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "iz" md., 9: 185.

³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "iz" md., 9: 185.

⁴ Abdalbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-mufehres* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1996), 564- 566.

⁵ el-Bakara 2/ 129, 209, 220, 228, 240, 260; Âli 'İmrân 3/ 6, 18, 62, 126; el-Mâide 5/ 38, 118; el-Enfâl 8/ 10, 49, 63, 67; et-Tevbe 9/ 40, 71; İbrâhîm 14/ 4; en-Nahl 16/ 60; en-Neml 27/ 9; el-Ankebût 29/ 26, 42; er-Rûm 30/ 27; Lokmân 31/ 9, 27; Sebe' 34/ 27; Fâtır 35/ 2; ez-Zümer 39/ 1; Gâfir 40/ 8; eş-Şûrâ 42/ 3; el-Câsiye 45/ 2, 37; el-Ahkâf 46/ 2; ed-Hadîd 57/ 1; el-Haşr 59/ 1, 24; el-Mümtehine 60/ 5; es-Saff 61/ 1; el-Cum'a 62/ 1, 3; et-Teğâbun 64/ 18; en-Nisâ 4/ 56, 158, 165; el-Feth 48/ 7, 19.

(رحيم),⁶ yedi yerde “Kavî” (قوي),⁷ altı yerde “Alîm” (عليم),⁸ beş yerde “Gafûr-Gaffar,” (غفور غفار),⁹ dört yerde “zü’ntikâm” (ذوانتقام),¹⁰ üç yerde “Hamîd” (حميد),¹¹ bir yerde “Vehhâb” (وهاب),¹² bir yerde “Cebbâr” (جبار),¹³ bir yerde “Kerîm” (كريم),¹⁴ bir yerde de “Muktedir” (مقتدر),¹⁵ ile geçmektedir. Söz konusu seksen dokuz kullanımın dışında kalan on yerde¹⁶ ise azîz kelimesi yanına diğer sıfatlardan herhangi birini almadan geçmektedir.

Yukarıdaki aktarımdan da anlaşılacağı üzere azîz, bazı kelimelerle çok sık bazı kelimelerle daha az, bazı kelimelerle ise nadiren kullanılmaktadır. Bu durum, azîz’in anlamını ve çerçevesini netleştirmekte bizlere yardımcı olmaktadır. Hiç şüphe yok ki kelimeye rengini veren en önemli kavram “Hikmet”tir. Tüm kullanımlarının neredeyse yarısı olan kırk yedi yerde birlikte geçmeleri gücün ve üstünlüğün hikmetle birlikte olduğunda mana kazanacağını akla getirmektedir. İlmin, hükmetmedeki rolüne bakıldığında, “Alîm ve Hakîm”in birlikte kullanımları güce yön verme bakımından hikmetsiz gücün güç sayılamayacağı şeklinde anlaşılabilir.

Azîz ve hakîm sıfatlarının birlikte kullanımı kelâmî tartışmalarda fazlaca karşılık bulmaktadır. Bu bağlamda Mutezile, adı geçen sıfatların birlikte zikredilmesinin, gücü kullanmada hikmetin zorunluluğuna işaret ettiğini söylemektedir.¹⁷ Buna göre Allah’ın, azîz sıfatından sonra hakîm sıfatını kullanması, kendi gücünü hikmetiyle bizzat kendisinin sınırladığını vurgula-

⁶ eş-Şu‘arâ’ 26/ 9, 68, 104, 122, 140, 159, 175, 191, 217; er-Rûm 30/ 5; es-Secde 32/ 6; Yâsîn 36/ 5; ed-Duhân 44/ 42.

⁷ Hûd 11/ 66; el-Hacc 22/ 40, 74; eş-Şûrâ 42/ 19; el-Hadîd 57/ 25; el-Mücâdele 58/ 21; el-Ahzâb 33/ 25.

⁸ el-En‘âm 6/ 96; en-Neml 27/ 78; Yâsîn 36/ 38; Gâfir 40/ 2; Fussilet 41/ 12; ez-Zuhuf 43/ 9.

⁹ Fâtır 35/ 28; Sâd 38/ 66; ez-Zümer 39/ 5; Gâfir 40/ 42; el-Mülk 67/ 2.

¹⁰ Âl-i ‘İmrân 3/ 4; el-Mâide 5/ 95; İbrâhîm 14/ 47; ez-Zümer 39/ 37.

¹¹ İbrâhîm 14/ 1; Sebe’ 34/ 6; el-Burûc 85/ 8.

¹² Sâd 38/ 9.

¹³ el-Haşr 59/ 23.

¹⁴ ed-Duhân 44/ 49.

¹⁵ el-Kamer 45/ 42.

¹⁶ et-Tevbe 9/ 128; Hûd 11/ 91; Yûsuf 12/ 30, 51, 78, 88; İbrâhîm 14/ 20; Fâtır 35/ 17; Fussilet 41/ 41; el-Feth 48/ 3.

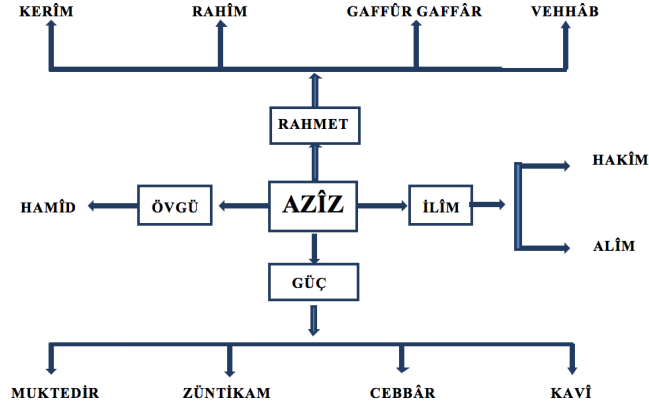
¹⁷ Geniş bilgi ve benzer görüşler için bk. Kâdî ‘Abdulcebbâr, *Şerhu’l-Usûl’i-l-ḥamse* (yy: Mektebetu Vehbe, 1996), 156, 157.

maktadır. Eş'ariler, hikmet sahibi oluşunun zorunluluk değil cevaz manasında olmasına ve Mâtürîdîler ise Allah'ın fiillerinin bir zaruretin değil, hikmetinin gereği lütfa dönüşmesine dikkat çekmektedirler.¹⁸ Bütün bu yorumlar, Allah'ın izzet ve hikmet çerçevesinde yaratması ve fiillerini gerçekleştirme gerçeğine gölge düşürmemektedir. Kelâmî tartışmalar bizzat konumuzu ilgilendiren hususlar olmadığı için bu kadarı ile kifâyet edilecektir.

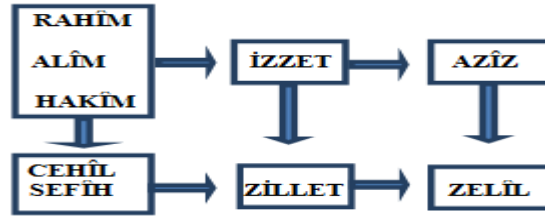
Yine "Rahîm" in on üç yerde "Azîz" e eşlik etmesi izzetin rahmet eşliğinde kemale ereceğini düşündürmektedir. Bu zaviyeden bakıldığında birlikte kullanımların bir kategorisinin olması kaçınılmazdır. Rahmet üst başlığının altında toplayacağımız "Kerîm", "Rahîm", "Gafûr" ve "Vehhâb" kavramları "Azîz" kavramıyla yan yana kullanıldığında âyetin kendi içindeki bağlamı da dahil güç ve rahmet dengesine dikkat çekmektedir. Rahmet bağlamında ele alınabilecek "Kerîm" sıfatı da bir yerde azîze eşlik etmektedir. Lakin burada her iki sıfat da Allah'a değil, istihzavârî olarak insana nispet edilmiştir.

Güçlü olanın övgüye mazhar ve münezzeh olması "Azîz ve Hamîd" kullanımını oluştururken, izzete paralel duran intikam sahibi (Zü'ntikâm) ve "Muktedir" olabilme ise bunları gerçekleştirme bağlamında olmazsa olmazları ortaya çıkarmaktadır. Ve yine "Cebbâr" kavramı "Azîz" kavramıyla birlikte gücün kullanımının boyutlarını ifade etmektedir. Azîz teriminin Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımlarına geçmeden önce birlikte kullanımların ortaya koyduğu bileşenleri şemayla aktarmak yerinde olacaktır.

¹⁸ Geniş bilgi ve karşılaştırma için Bk. Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Maḥmûd, *Kitabu't-Tevhîd* (Beyrût: Dâru Sâdir, 2010), 295 vd.



Eşi ve misli bulunmayacak kadar güçlü, kıymetli ve eşrefli manasına gelen izzet, zilletin zıttı olarak kullanılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de izzet ve azîze mukabil zillet ve zelîl duruş ortaya konulmaktadır. Şu durumda izzet ve azîzin unsurları güç, rahmet, sübhan olmak, ilim, hikmet iken; zillet ve zelîlin gereklilikleri hikmetsiz ilim, rahmetsiz güç ya da gücün hikmetsiz kullanımı vb. olabilmektedir. Rahîm, alîm ve hakîm kelimeleri azîzi netleştirirken, aşağıda sematize edildiği gibi cehîl ve sefih terimleri zelîli tanımlamaktadır.



2. KELİMENİN KUR'ÂNÎ KULLANIMLARI

2.1. Azîz Teriminin İlim İçerikli Sıfatlarla Kullanımı

Daha önce zikredildiği gibi azîz teriminin âyet sonlarındaki esmâ-i hüsnâ ile ilişkisinde bir gruplandırma yapılması mümkündür. Sıfatlar kendi aralarında anlamlı kullanıldığı gibi azîz sıfatı da anlamıyla doğrudan ilişkisi bulunmayan sıfatlarla birlikte geçmemektedir. Bu bağlamda, zımında ilmi zorunlu

kılan “alîm” ve “hakîm” sıfatlarının azîz ile birlikte kullanımı ele alınacaktır. Çünkü ilim, “alîm” ve “hakîm” isimlerinin ortak noktasıdır; ilimsiz alîm olunamayacağı gibi hüküm de verilemez.

Azîz - Hakîm Sıfatları / Hakîm Kelimesinin Tanımı

h-k-m (ح-ك-م) fiilinden türeyen ve mastar olan hikmet kelimesi çok çeşitli manaları ihtiva etmekle birlikte ıstılahî olarak Râgıp el-İsfehânî'ye göre ilmi (veriler) ve akıl (kullanımı) ile *'hak'ta isabet etmek*,¹⁹ İbn Manzûr'a göre ise en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek²⁰ anlamlarını içermektedir. Bunun yanında hikmet Kur'ân²¹, İncil, Allah'a itaat, nübüvvet²² ve fehm²³ gibi manaları da²⁴ barındırmaktadır. Hakîm ise İbn Fâris ve Cevherî'ye göre hikmet sahibi olmakla birlikte işlerinde mutkin olandır.²⁵

Hikmet, tefsir, kelam, tasavvuf ve felsefe gibi çeşitli ilim dallarında önemli bir yere sahip olduğu gibi anlam yelpazesinin genişliği sebebiyle de tartışma²⁶ konusu olmuştur. Konumuzun dışında kalmasından ötürü tartışmalara girmeden hikmeti sistematik bir şekilde izah eden Mâtürîdî'ye değinmek yerinde olacaktır. O, içerdiği isabet, ilim (bilgi), fıkıh ve akıl manalarını esas alarak, hikmeti isabet etmek ve hakîm'i de isabet eden²⁷ olarak aktarmaktadır. Hikmet, her şeyin hakikatine isabet ederek onu kendi yerine koymak;²⁸ hakîm de yine

¹⁹ İsfehânî, *Müfredât*, “hkm” md., 249.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “hkm” md., 3: 270.

²¹ en-Nahl 16/ 125.

²² en-Nisâ 4/ 54.

²³ Lokman 31/12.

²⁴ Âsım Efendi, *Çamûs*, “hkm” md., 1: 421.

²⁵ İbn Fâris, *Meğâyis*, “hkm” md., 2: 91; Cevherî, *Şihâh*, “hkm” md., 5: 1901.

²⁶ Geniş bilgi ve tartışmalar için Bk. Emine Ögük, *Mâtürîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013); Emrullah Yüksel, “İlâhî Fiillerde Hikmet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2008): 43- 76; Abdullah Kahraman, “İslam Hukukçularının Hikmetten Yararlanma Konusundaki Yaklaşımları” *Akademide Felsefe Hikmet ve Din* 3 (2014): 209- 223; Hacer Çakmak, “Hz. Mûsâ- Bilge Kul Kıssasının Hikmet Boyutu ve Allah- İnsan İlişkisi Açısından İçerdiği Mesajlar”, *Akademik Araştırma Dergisi* sy. 68 (2016): 47- 78; Vahit Göktaş, “Tez Tanıtım ve Değerlendirmeleri”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 24 (2009): 151- 181.

²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-ehli's-sunne* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 1: 96-97.

²⁸ Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, 295 vd.

isabet ederek her şeyi konulması gereken yere koyandır. Bu tanımlarıyla “adalete” yaklaşan hikmet; Allah’ın hakîm olmasıyla da âdil olmasına yaklaşmaktadır. Zıt kavramlar açısından ele alınırsa adalet kavramının zıttı zulümdür; dolayısıyla Allah âdil, hakîm yani zulümden münezzehtir. Bir başka ifadeyle Allah hakîm olduğuna göre yaratması ve fiilleri hikmetten ve adaletten uzak olamaz. İşlerin sağlam yapılmasına “ihkâm”, kusursuz yapılan işe “muhkem”, bu işi yapana ise “hakîm” denilmektedir.

İslam düşünce tarihinde, felsefeye yakın manada alınan hikmet, İbn Rüşd’e göre şeriatın ihvanı ve sütkardeşidir; hilkatleri itibariyle ihvan, cevherleri ve künhleri itibariyle de iki dostturlar.²⁹ Hikmet kelimesi hem Allah hem de insanlar için kullanılan ilim ve kudret gibi müşterek sıfatlardan³⁰ olsa dahi “filozof” kullanımı “hakîm”i karşılayamamaktadır. Bu itibarla hikmetin felsefenin eş anlamlısı olarak alınması isabetli görünmemektedir.

Kuşeyrî ise “Allah sana kitabı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğin şeyleri öğretmiştir” (en-Nisâ 4/113) ifadesindeki hikmeti, seçilerek kabul anlamında açıklayarak Allah’ın öğrettiği hikmet ile marifetullah³¹ arasında ilişki kurmakta ve ‘hakîm’in bunları indirip öğreten olduğuna dikkat çekmektedir.

Azîz- Hakîm Kullanımları

Kur’ân-ı Kerîm’de âyet sonlarında bulunan esmâya dahil olan azîz kelimesi, toplam doksan dokuz kullanımının kırk yedisinde hakîm ile birlikte geçmektedir. Burada, toplam kullanımının neredeyse yarısına eşit sayıda ayetlerin hepsini işlemek mümkün olmasa bile, bazı ayetler üzerinden inceleme yapılarak genel kullanım hakkında bilgi verilecektir.

“Allah yaptıklarından sual olunmaz, sorumlu tutulmaz; onlar ise yaptıklarından sual olunacak sorguya çekileceklerdir” (el-Enbiyâ 21/23). İlgili âyet, Allah’ın yaptıklarının hikmetsiz olduğuna değil; hikmet veya illetin zatının özgürlüğünü kısıtlamadığına delalettir. Burada gerçek izzet ve otoriteye vurgu yapılmaktadır. Kelâmî istidlallerden olan hudûs ve imkân de-

²⁹ İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl*, trc. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yay., 1992), 115.

³⁰ Süleyman Uludağ, *İslamda Emir ve Yasaklar* (Ankara: 1989), 7.

³¹ Kuşeyrî, Abdülkerîm Hevazin, *Leṭâifu'l-işarât* (Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1981), 1: 208.

lillerinin yanında, Müslüman âlimler, kâinattaki uyumu, düzeni, olaylarda ve eşyadaki ahengi, yaratılıştaki güç ve hikmeti, Allah'ın var olduğunu ispat eden deliller olarak ele almışlardır. Sayılanların kendiliğinden meydana gelmeyecek sonsuz alîm, kadîr, azîz ve hakîm bir var ediciye delalet ettiğine işaret etmişlerdir.³²

“Size bunca açık deliller geldikten sonra yine kayarsanız, bilin ki Allah azîz ve hakîmdir” (el-Bakara 2/ 209). Bu âyette yer alan “azîz” kelimesi, Allah'ın muradına kimsenin engel olamayacağına dikkat çekmek içindir denilebilir. Şöyle ki “Azîz” sıfatı tam bir kudrete sahip olmayı gerektirir o da Allah'ın bütün mümkünata kâdir olmasıdır. Dolayısıyla O, her durumda “azîz”dir. Bu itibarla âyetin anlamı, “size beyyineler geldikten sonra eğer (haktan) saparsanız, biliniz ki Allah, hiçbirinizin engelleyemeyeceği ve size kâdir bir zattır. Ve sizin için murat ettiği şeyi yapar.” olmaktadır. Şiddetli bir tehdit olan bu anlatım, “ikab” kelimesinin zikredilmesiyle ortaya çıkacak olan ilâhî tehdidin içeremeyeceği bütün korku ve tehdidi taşımaktadır. Aynı zamanda bu âyet ilâhî tehdidi ifade ettiği gibi, azîz isminin ardından hakîm isminin anılmasıyla ilâhî vaade de şamildir. Çünkü Allah'ın hikmetinden beklenen, hasenat ve seyyiat sahibini bir tutmamasıdır. Hakîm olan Allah'ın fucür sahibini azaba dûçar kılması hikmetinin gereği olacağı gibi, salih amel işleyeni de mükâfatlandırması aynı olacaktır.³³ O, İntikamında azîz, emrinde hakîmdir.³⁴

Burada âyetin sonunda “gafûrun rahîm” (غفور رحيم) ifadesinin gelmemesi de Allah'ın hikmetinin neticesidir denilebilir. Çünkü hakîm olan birisi suç işlendiği durumda gufrandan bahsetmez. Zira bu günah işleyeni suça teşvik manasını taşımaktadır.³⁵ Allah dilediğini yapar, lakin hikmet sahibidir; yaptığını plansız değil, hikmetle sağlam yapar. İnsanların silm ile, İslam ni-

³² İbrahim Memiş, “Hikmet Kavramı Hakkında Kur’ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerifler Işığı Altında Bir Analiz”, *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Elmi Mecmuesi* (2008), 275.

³³ Ebû Abdullah Faḥruddîn b. Hüseyn er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 5: 179, 180.

³⁴ Ebü'l-Fidâ İmamuddîn İsmâ'il b. Dav' İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2015), 5: 448.

³⁵ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 5: 180.

zamiyle yaşaması da O'nun hikmetlerindedir. Allah bu nizama karşı gelenleri yok etmeye kâdirdir; fakat ertelerse bu da hikmetinin sonucu olarak anlaşılır.³⁶

Bahsi geçen durumun tersi olsa yani “Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin” (el-Mâide 5/ 118) âyetinde olduğu gibi azîz ve hakîm sıfatları gafûr ve rahîm sıfatları gibi mağfireti icap ettirmedeği halde âyet sonunda yer alırsa, bu, O'nun dilediğini yapıp istediğine hükmedebileceğini ve hiç kimsenin O'na itirazda bulunamayacağını göstermektedir. Lakin Allah'ın, azîz ve kulların kendisi üzerinde hak sahibi olmalarından münezze olmasına rağmen affettiğini bildirmesi; bu aftaki keremin rahmet etmesini gerektiren gafûr ve rahîmden daha mükemmel olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer bir ifadeyle Allah azîz olup bunlara rahmeti ile hükmedince, bu daha mükemmel olur.³⁷ Elbetteki O rahîm olduğu gibi hakîmdir de, azîz ismiyle hükmetmek isterse burada hakîm sıfatı tecelli eder. Zira âlemin nizamı, ancak âsî ve günahkârları tehdit ve cezalandırmayla devam edebilmektedir.³⁸ Hulasa affederse azîz ve hakîmdir, bu sebeple azap vermesinde bir haksızlık olmayacağı gibi yüce izzet ve hikmetin sahibi olarak affetmesinde de bir izzet dışılık söz konusu değildir.³⁹

Diğer bir âyette yer alan “Şüphesiz mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin” (el-Bakara 2/129) ifadesinde, kendisinin takdirini def edecek bir kudret bulunamayan⁴⁰ ve kendisine galip gelinemeyecek derecede azîz olan; hakîm olarak da hiçbir şeyin cahili olmayan, her şeyi bilen Allah'a vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla O'nun yaptığı her şey doğrudur; abes ve anlamsız olmaktan uzaktır.⁴¹ Hikmet, ilim ve amelde sağlamlık, yani söz ve fiilde isabet etmektir ki bunun ayrıntısı⁴² “Allah hikmeti dilediğine verir...” (el-Bakara 2/269) âyetinde yer almaktadır.

³⁶ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Şura Yayınları, ts), 2: 45.

³⁷ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 12: 114.

³⁸ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 10: 109.

³⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3: 307.

⁴⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1998), 2: 511.

⁴¹ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 4: 130; Benzer yorumlar için bkz. İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'Azîm*, 1: 345.

⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 398.

“...Yardım ancak Allah’ın katındandır. Şüphesiz O azîz ve hakîmdir” (el-Enfâl 8/ 10) âyetinde ise zikredildiği üzere her ne kadar diğer unsurlar müminlere destek olmak için indirilmiş olsa da, müminlere düşen işini buna bağlamayıp Allah’ın mağlup olmayan, yenilmeyen ve ezilmeyen azîz olmasından ötürü, O’nun yardımına, desteğine ve muzafferiyetine güvenmeleridir. Ve Allah yardımını indirmede hakîmdir, onu yerli yerince indirir.⁴³ “...Halbuki kim Allah’a tevekkül ederse, hiç şüphesiz O azîzdir, hakîmdir” (el-Enfâl 8/ 49) beyanı gereği kim inâyetine dayanır ve ihsanına güvenirse, şüphesiz, Allah onu koruyacak ve yardımcısı olacaktır: Allah azîzdir, mağlup olunamaz ve hakîmdir, düşmanlarına azap dostlarına rahmet ve sevap verendir.⁴⁴

Azîz ismi, Allah’ın her şeye hükmü ve zillete düşürülmesinin olanaksızlığı kastedildiğinde zatî sıfatlardandır. Zira Allah, ihtiyaçsızdır, muhtaç olma zilleti zatına erişemez. ‘Hakîm’liğine gelince, bununla ‘alîm’liği kastedilirse bu da zatî vasıflarından olur. Şâyet ‘azîz’liği ile izzet ve azametinin kemâli, başkasının O’na hükümran olamaması; hikmetiyle de Allah’ın hikmetleri anlatılmak istendiğinde azîz ve hakîm isimleri, zatî değil, fiili sıfatlarındandır.⁴⁵

Âyet sonlarındaki esmânın birbiriyle ilişkisi muhakkak âyetin içeriğinden bağımsız değildir. “... Ondan başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir (azîz), hüküm ve hikmet sahibidir” (Âli ‘İmrân 3/ 6). Buradaki azîz, Allah’ın kudretinin mükemmelliğine; hakîm ise ilminin tamlığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Hz. İsa’nın bir takım gaybları bildiğinin, öldürme ve diriltmeyi sınırlı durumlarda yapabilmeye gücünün yetmesinin, kendisinin ilah olmasına yeterli sayılmayacağına dikkat çekilmektedir.⁴⁶ Zira ilahın العزيز tavsifindeki kudretinin tamlığıyla karşı konulamayan ve engellenemeyen bir galip varlık olması zorunludur. الحكيم lafzıyla da bütün malumatı ve bütün işlerin neticelerinin nereye varacağını bilen ilminin mükemmelliği gerekmektedir.⁴⁷ Allah, azîz adını hakîmden önce zikretmiştir; O’nun kudretine vakıf olmak, istidlal yolu ile bilgi edinmede, alîm olduğunu idrak etmeden evvel gelmektedir.⁴⁸ Hay ve kayyûm

⁴³ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 15: 106.

⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 15: 141- 142.

⁴⁵ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 4: 62.

⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 7: 143- 144.

⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 8: 75; Ayrıca bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 3: 230.

⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 7: 180.

olan Allah, noksanlaşması ve yok olması mümkün olmayandır. Dolayısıyla babasız dünyaya gelse ve bir takım gaybî bilgilere sahip olsa da yok olabilenin ilahlığının imkânsızlığına dikkat çekilmektedir.

“Yaptıklarına bir karşılık Allah’tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ve hırsız kadının ellerini kesin. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (el-Mâide 5/38). Hırsız erkek ve kadına haddini bildirme konusunda Allah azîzdir,⁴⁹ O yenilmeyen, yanılmayan, kendisiyle uğraşılama-yan ve hükmüne karşı gelinemeyendir.⁵⁰ Hem azîz hem hakîm olması emrine karşı gelinemeyeceği ve hükmünü hikmetle vereceğine delalettir. Hak O’nun izzetinin himayesindedir; ceza O’nun hikmetlerinden birisidir. Zulüm ve bozgunculuğa razı olmayan kullarına, hayır ve doğruluğa çalışmak için el ve güç veren, Allah’tan sakınmayı Allah’a yakınlaşmak için vesile aramayı, mücadeleyi emreden; fakirleri korumak, düşkünlere yardım etmek için âyet ve hükümlerini indirendir. Bu itibarla Allah’ın emirlerini tatbik edenler, kendisinin himayesindedir. Buna karşılık Allah’tan korkmayarak Allah’a yakınlaşmak için vesileler aramayan, Allah yolunda mücadele için nefsiyle, şehvetiyle savaşmayan, O görmüyormuş gibi hırsızlığa yeltenen kullar, elbette Allah’ın izzetine tecavüz etmekte ve ona savaş açmaktadırlar. Bu cezanın hikmeti Allah’a hiyanetin ve izzetine saldırının bir karşılığıdır. Ve ceza sosyal yapıda hırsızlığın sonunu getirmeyi hedeflediğinden bu da diğer bir hikmetidir.⁵¹ Elbette şüpheden arınarak hakkıyla ifa edilmiş bir el kesme cezası, bir süre sonra toplumda karşılık bulacak ve kesilecek el kalmayacak şekle dönüşecektir. Fakat vurgulamak gerekir ki, kesinlik olmadan gerçekleşmiş bir cezalandırma durumunda Allah’ın izzet ve hikmeti tersine işleyecek ve haksız yere bir el çalanın cezası sahibi tarafından verilecektir.

Âyet sonlarında yer alan esmanın zaman zaman kelâmî tartışmaların konusu olduğunu daha önce hatırlatmıştık. Ancak burada, azîz ve hakîm isimlerinin mutezile ve ehli sünnet arasında problem arz eden isimlerden olduğunu vurgulamak da yerinde olacaktır: “Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah’ın emirlerini) iyice açıklasın. Allah dilediğini

⁴⁹ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Ḳur’ân*, 4: 313.

⁵⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 4: 241.

⁵¹ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 3: 175.

saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. O mutlak güç sahibidir ve hüküm ve hikmet sahibidir” (İbrâhîm 14/ 4) âyetinde Allah’ın kendisini âyetin sonunda hakîm olarak nitelemesinden ötürü mutezile, O’nun küfrü yaratma ve irade etmesinin söz konusu sifata aykırı olduğuna dikkat çekmektedir.⁵² Buna mukabil ehli sünnet Allah’ın kendisini azîz olarak vafettiğini; meydana gelmeyeceği halde kâfirden iman etmesini dilerse ya da onlardan küfür amelini irade ederse mutlak galip olduğu için bunun hâsıl olabileceğini savunmaktadır.⁵³

Azîz ve hakîm sıfatlarının “Ey Mûsâ! Gerçek şu ki, ben mutlak güç sahibi ve hikmet sahibi olan Allah’ım” (en-Neml 27/ 9) âyetinde ise tahlil ve irab ile ilgili farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Burada innehû kelimesindeki zamirin şân zamiri; اناالله cümlesinin mübteda haber; العزيز الحكيم lafzının da, “Allah” ibaresinin sıfatı ihtimali olduğu gibi, bu zamirin, evvelkilerin işaret ettiği şeye raci zamir olması da muhtemeldir. Yani, “Sana konuşan Benim...” manasında, Allah lafzı, ene’nin beyâniyyesi, العزيز الحكيم ifadesi ise tayin için zikredilen iki vasıftır. Yani, Allah’ın Hz. Mûsâ vasıtasıyla mucizeleri gerçekleştirilmesinde bir mukaddimedir. Sanki şöyle demek istenmiştir: “Mesela o değneğin bir yılanı dönüşmesi gibi, vehim ve anlayışlardan uzak olan şeylere muktedir olan ve yaptığını ince hikmet ve tedbir ile yapan ‘Ben’im.”⁵⁴

Azîz ve hakîm sıfatlarının birlikte kullanımlarındaki manaları özetlemek gerekirse “العزيز” ismi ile Allah üstün ve güçlü olandır. Her şeyden üstün, iradesi bütün sebep ve etkenlere galip olandır. O’nun iradesiyle çelişmek mümkün olamadığı gibi iradesini değiştirecek hiçbir kuvvet de yoktur. Allah aynı zamanda “الحكيم”, hüküm ve hikmet sahibidir. Hiçbir sebebe ihtiyaç duymaksızın yaptığını hikmetle, düzgün yapar; iradesi tamamen hikmettir. İzzet ile fail olduğu gibi hikmet ile de faildir. Yaptıklarının başını sonuna bağlayarak üzerine hikmetler koyarak hakkıyla düzgün yapmaktadır. Her işinde hikmet olduğu için bu dünyanın ahireti de vardır, denilebilir.⁵⁵ İşlenen ayetlerde görüleceği üzere zayıf ve güçsüz manasındaki zelîlin⁵⁶ zıddı olan azîz, Allah’ın

⁵² Geniş bilgi ve benzer görüşler için bk. Kâdî ‘Abdulcebbâr, Şerhu’l-Usûl’i-l- ħamse, 128- 131, 182.

⁵³ Râzî, Mefâtihu’l-ğayb, 19: 65.

⁵⁴ Râzî, Mefâtihu’l-ğayb, 23: 157.

⁵⁵ Elmalılı, Hak Dini Kur’ân Dili, 5: 10; 6: 144; 7: 367.

⁵⁶ Cevherî, Şihâh, “iz” md., 3: 885; İbn Manzûr, Lisânu’l-‘Arab, “zll” md., 5: 55.

kuvvet, güç ve kudretinin kadim olduğunu ifade etmektedir. Hiçbir kuvvet O'nun yegane galip olmasının üzerinde değildir. Hakîm ismi ise, sonsuz bir ilme sahip olmasıyla Allah'ın bütün yaptıklarının hikmete mebni olduğuna dikkat geçmektedir. Evamir ve yasakların hikmeti olduğu gibi bütün yaptıkları da muhkemdir.

Azîz- Alîm Sıfatları / Alîm Kelimesinin Anlamı

Alîm kelimesi, a-l-m (ع-ل-م) kökünden türeyerek bilen,⁵⁷ anlayan, tanıyan⁵⁸ manalarındaki âlim kelimesinin mübalağalı şekli olarak “çok iyi bilen”, “hakkıyla bilen”⁵⁹ anlamına gelmektedir. Alîm, Allah'a nispet edildiğinde zahir batın, gayb ve şehadet, küçük büyük her şeyi ihata eden ve hakkıyla bilen olmaktadır.⁶⁰ Kur'ân-ı Kerîm'de yüz altmış bir yerde alîm formuyla mevcut a-l-m kökü, yüz elli üç yerde⁶¹ Allah'a izafe edilmekte ve çoğu kez Allah'ın diğer sıfatlarıyla birlikte geçmektedir.

Alîm (العليم) esmâ-i hüsnâda Allah'ın isimleri arasında zikredilmektedir. Bunun yanında aynı kökten ve yaklaşık aynı manaları içeren âlim (العالم), allâm (العلام), a'lem (اعلم) kelimeleri esmâda yer almamaktadır. Azîz ve alîm sıfatları altı yerde âyet sonlarında olmak üzere birlikte kullanılmaktadır. Bunların üçünde⁶² azîz ve alîm isimleri mevsuf olmaksızın doğrudan Allah'ın ismi olmuşlardır.

Azîz - Alîm Kullanımları

Bu başlık altında toplam altı yerde birlikte kullanılan azîz ve alîm sıfatlarının eşleşmesi işlenecektir. “İşte bütün bunlar mutlak güç sahibinin, hakkıyla bilenin takdiridir” (el-En'âm 6/96). Bu ayette Allah'ın mutlak kudretinin ifadesi olan azîzden sonra O'nun ilminin mükemmelliğine bir işaret

⁵⁷ İbn Fâris, *Meḳâyis*, “ilm” md., 4: 109.

⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “ilm” md., 9: 370, 371.

⁵⁹ Cevherî, *Şihâh*, “ilm” md., 5: 1990; İşfehânî, *Müfredât*, “ilm” md., 580; İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, “ilm” md., 2: 249.

⁶⁰ Bk. İşfehânî, *Müfredât*, “ilm” md., 580; İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, “ilm” md., 2: 249; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “ilm” md., 9: 370, 371.

⁶¹ Abdalbâkî, *Mu'cem*, 585- 587.

⁶² el-En'âm 6/ 96; Yâsîn 36/ 38; ez-Zuhruf 43/ 9.

olarak alîm sıfatı zikredilmektedir. Zira feleklerin kütleleri, hızlılık veya yavaşlıkları, muayyen ve hususi sıfatlar ile muayyen durum ve hareketlerinin takdir edilmesi, bütün mümkünata taalluk eden kâmil bir kudret, malumatın bütün külliyat ve cüziyyatında geçerli olan bir ilim ile ancak elde edilebilmektedir. Bu, mevcut hallerin ve sıfatların, o maddelerin kendi tabiat ve özelliklerinden değil, ancak bir Fail-i Muhtar'ın tahsisıyla olabileceğinin izahıdır.⁶³ Allah'ın geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı yaratması, onların tedbiri ve tedviri⁶⁴ gibi fiilleri içeren âyetlerin sonu kimi zaman O'nun azîz ve alîm sıfatlarıyla bitmektedir. Kur'ân'da Allah'ın alîm oluşu tabiat düzeniyle bağlantılı anlatılmaktadır: "Güneş de kendi yörüngesinde akıp gitmektedir. Bu, mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen Allah'ın düzenlemesidir (takdiri)."⁶⁵ Yani Allah'ın takdiri bütün sınırlarını ve ayrıntılarını bilip biçmesiyle olmaktadır. Bütün bunların ne yaptığını bilmeyen kör bir tabiatın eseri olmadığı, kudretiyle her şeye galip ve ilmiyle her şeyi kuşatan⁶⁶ tarafından gerçekleştirildiği aşikârdır. Bu husus, Fussilet suresi on ikinci âyet de aynı sıfatlarla tamamlanmaktadır.⁶⁷

Allah mutlak güç sahibidir, aynı zamanda hakkıyla bilendir.⁶⁸ Yani karşı konulamayan galip ve azîz, hükmettiğinde de alîmdir.⁶⁹ Çünkü geçmişi, hâli ve geleceği, gizli ve aşikârı, canlı ve cansızları bilen O'dur. İnsanların

⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 13: 81, 82.

⁶⁴ Ebü'l-Ğâsım Cârullah b. 'Umer ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf'an haqâiki givâmizi't- tenzil ve'uyûni'l-eqâvil fi vucûhi't-te'vil* (Beyrût: Dâru'Kütübi'l-'İlmiyye, 2003), 2: 48.

⁶⁵ Yâsîn 36/ 38. Allah'ın kudretine ve ilmine işaret cihetinden benzer âyetler için bkz. Fussilet 41/ 12; ez-Zuhruf 3/ 9.

⁶⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 187.

⁶⁷ İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Ğur'âni'l-'Azîm*, 3: 55.

⁶⁸ en-Neml 27/ 78.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 24: 185.

yaptıklarını,⁷⁰ hayırlarını,⁷¹ muttakileri,⁷² zalimleri,⁷³ kalplerde olanları⁷⁴ özetle bütün malumatı bilmeye⁷⁵ kâdir olan da O'dur.

“Bu kitabın indirilmesi, mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen, günahı başgışlayan, tevbeyle kabul eden, azabı ağır olan, lütuf sahibi Allah tarafından. O'ndan başka ilah yoktur, dönüş O'nadır” (Gâfir 40/ 2-3) âyetlerinde geçtiği üzere günaha ve onun tevbesinde, azapta ve lütufta sadece O vardır. Günaha meyleden ve azabı hak eden sonsuz ilmiyle bilen ve vadini gerçekleştirmeye gücü yeten, lakin hikmetinden neşet mühlet verendir.

2.2. Azîz Teriminin Rahmet İçerikli Sıfatlarla Kullanımları

Bu başlık altında, azîz kelimesinin rahmet içerikli sıfatlarla kullanımları ele alınacak ve “rahîm”, “kerîm”, “gafûr, gaffar” ve “vehhâb” sıfatları incelenecektir.

Azîz- Rahîm Sıfatları / Rahîm Kelimesinin Tanımı

Sözlükte korumak, acımak, başgışlamak, affetmek, esirgemek, merhamet etmek manaları barındıran r-h-m (ر-ح-م) kökünden türeyen⁷⁶ rahîm kelimesi çok merhamet edici anlamında sıfat-ı müşebbehe veya mübalağalı ism-i fâildir.

Tirmizî⁷⁷ ve İbn Mâce'nin⁷⁸ rivâyetlerinde esmâ-i ḥusnâ⁷⁹ listesinde yer alan Rahîm, “Rahmân”ın Allah lafzı gibi zâtî isim yerine kullanılmasından ziyade, sıfat konumundadır. Bunun belki de en özel örneği, Müslümanların daima dilinde olması ve her surenin başında toplamda yüz on üç⁸⁰ kez tekrar-

⁷⁰ el-Bakara 2/ 283.

⁷¹ el-Bakara 2/ 273.

⁷² Âl-i 'İmrân 3/ 115.

⁷³ el-Bakara 2/ 95.

⁷⁴ el-Ahzâb 33/ 51.

⁷⁵ Ebû's-Senâ Şihâbuddîn b. Maḥmûd el-Âlûsî, *Ruḥu'l-me'âni fî tefsiri'l-Ḳur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-me'sâni* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 12: 15.

⁷⁶ Cevherî, *Şihâh*, “rhm” md., 5: 1929; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “rhm” md., 5: 173.

⁷⁷ Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Câmi'u's-Şahîh* (yy: Mektebetü'l-İslamiyye, ts.), “De'avât”, 82.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Muḥammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (Mısır: 'İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1972), “Duâ”, 10.

⁷⁹ İbnü'l-Eşîr, *Nihâye*, “rhm” md., 1: 646.

⁸⁰ Tevbe suresinin başında bulunmamaktadır.

lanması hasebiyle, Allah isminin sıfatı olarak rahmanla birlikte besmelede geçmesidir.⁸¹ Bunlar Allah'ın cemalinin ilk tecellisidir.⁸² Dolayısıyla bu iki sıfat bir arada Allah'tan başkası için kullanılmamaktadır.⁸³ Rahîm ismi bu formuyla Kur'ân-ı Kerîm'de yüz on dört kez yer almaktadır. Bunlardan birisi Hz. Peygamber'e nispet edilmektedir.⁸⁴ On üç yerde ise âyet sonlarında ve azîz ismi ile birlikte kullanılmaktadır.

Bazı rivâyetlerde rahîm ismi rahman ismine göre daha özel bir yer tutmaktadır. Bu sebeple dünyanın rahmanı, ahiretin rahîmi denilmektedir.⁸⁵ Dolayısıyla mümin olmayanlar, rahman isminden neşet, sadece dünya nimetlerinden istifade ederken, mümin ve salih amel işleyen muttakiler, rahîm isminin tecellisinden ötürü dünyada amellerin sevabı ve nimetlerle; ahirette⁸⁶ ise razı olunma ve cennet nimetleriyle karşılanacaklardır.⁸⁷

Aynı kökten olmalarına rağmen, rahman ile rahîm arasındaki bu fark, azîz sıfatından sonra rahîm sıfatının gelme sebebini açıklamaktadır. Rahmaniyet genel bir güvenlik, tümel bir ümittir. Göklerinden yerlerine, yıldızlarından atomlarına, canlısından cansızına, mümininden kâfirine hepsi rahmanın rahmetinden istifade eder. Lakin Rahîm sıfatı olmasaydı ilim ile cehaletin, hayat ile ölümün, itaat ile isyanın, iman ile küfrün farkı kalmazdı.⁸⁸ Dolayısıyla ahiretin varlığıyla hesap günü rahîm sıfatı tecelli edecektir. Azîz olan Allah, rahîm sıfatı gereği ikabı gücü yettiği halde ertelemektedir.

⁸¹ el-Fâtiha 1/1; en-Neml 27/ 30.

⁸² Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 56.

⁸³ “Sizin ilahınız bir tek ilahtır. O'ndan başka ilah yoktur. O rahman ve rahîmdir”. (Bakara, 2/ 163) Bu âyette söz konusu iki ismin Allah'tan başkası için kullanılmayacağına vurgu yapılmakta ve bunlar zâtî ilâhiyyeye hasredilmektedir.

⁸⁴ et-Tevbe 9/ 128.

⁸⁵ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 56; burada Elmalılı'nın ilgili rivâyeti, “denilmiştir” kullanımıyla edilgen (meçhul) şekliyle verdiği dikkat çekmek yerinde olacaktır. Geniş bilgi için Bk. Sabri Yılmaz, “Elmalılı Hamdi Yazır'ın Allah'ın Rahman ve Rahîm Sıfatlarını Tahlili”, *Kelam Araştırmaları* 4 (2006), 110.

⁸⁶ İşfehânî, *Müfredât*, “rhm” md., 347.

⁸⁷ Krş. el-A'raf 7/ 156, 157.

⁸⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1: 57.

Azîz- Rahîm Kullanımları

Azîz ve rahîm sıfatlarının âyet sonlarında beraber kullanımı toplamda on üç yerde geçmektedir. Söz konusu âyetlerden dokuzu Şu'arâ suresindedir. Diğer kullanımları ise Rûm,⁸⁹ Secde,⁹⁰ Yâsîn⁹¹ ve Duhân⁹² surelerindedir. Şu'arâ suresindeki eşleşmelerden sekizi العزيز لهو العزيز وان ربك العزيز şeklinde birisi العزيز الرحيم لعزيز الرحيم şeklinde geçmektedir. Surede Hz. Mûsâ, Hz. İbrâhîm, Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Salih, Hz. Lût, Hz. Şuayb peygamberler ve kavimlerinin kıssaları aktarıldıktan sonra Allah'ın azîz ve rahîm olduğu hatırlatılmaktadır: “Şüphesiz senin Rabbin, mutlak güç sahibi olandır, çok merhametli olandır” (eş-Şu'arâ' 26/ 9, 68, 104, 122, 140, 159, 175, 191). Allah'ın azîz oluşunu rahîm oluşundan önce zikretmesi, azap etmekten aciz olduğu için rahmet etmek zorunda olmadığını vurgulamak içindir. Bilakis kâhir, üstün ve galip manalarını içerecek izzetinden bahsederek bu izzete rağmen rahmet ettiğine dikkat çekmektedir. Çünkü rahmet, ne kadar tam ve mükemmel bir kudret sahibinden kaynaklanırsa, konum açısından o nispette kıymetli olmaktadır.⁹³ Dilediği anda kâfirlerden intikam alabilecek kudrette olan Allah, rahîm olduğu için tevbe edip dönembilmelerine fırsat tanıyarak azabını geciktirmektedir. Buradaki rahmet sadece kâfirleri değil müminleri de içermektedir. Bu durumda Allah, isterse rahmetiyle müminleri zafere kavuşturup kâfirleri helake ederek müminlere rahmet etmiş olur.

Diğer bir ifadeyle Allah, kendisinin çok net mucizelerini görüp müşahede ettikleri halde kâfir olmalarından sonra, onların cezalarını hemen verebilecek kudrette olduğu halde helak etmemekte aksine çeşitli rahmetlerini yağdırmaya devam etmektedir. Zira bu durum O'nun rahmetinin mükemmel, lütuf ve ih-sanının çok geniş olduğunu göstermektedir.⁹⁴ Rahmeti, onlar iman etsin diye zaman tanıyarak intikam alma gücünü ertelemek üzere tecelli etmektedir.⁹⁵

⁸⁹ er-Rûm 30/5.

⁹⁰ Secde 32/6.

⁹¹ Yâsîn 36/5.

⁹² Duhân 44/42.

⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 24: 105.

⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 24: 122.

⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 24: 132.

Bazı peygamberlerin nübüvvet süreçleri Hz. Peygamber'e aktarıldıktan sonra, benzer olaylarla kendisinin karşılaşması durumunda, "Mutlak güç sahibi, çok merhametli olan Allah'a tevekkül et" (eş-Şu'arâ' 26/ 217). tavsiyesi hatırlatılmaktadır. Çünkü O, izzetiyle düşmanlarını ezecek, merhametiyle peygamberine yardım edecektir.⁹⁶ Hz. Peygambere tebliğ şevki sunan surede, pek çok peygamber ve kavmi hakkında da bilgi verilmektedir. Ayrıca mezkur surede Hz. Mûsâ, Hz. İbrâhîm, Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Salih, Hz. Lût, Hz. Şuayb ve kavimleri olmak üzere yedi kıssadan bahsedilmektedir. Her bir peygamberin kavmine tebliğ süreci ve onların, peygamberlerinin tebliğlerinden -kendi kardeşleri olmasına rağmen- tekzîb ve istihzâ gibi aşamalarla yüz çevirmeleri aktarılarak Hz. Peygamber'e teselli verilmektedir.

Mutlak güç sahibi ve çok merhametli olan⁹⁷ hiç mağlup olma ihtimali olmayandır. Yegâne rahmet edici olarak O, istediğinde mağlupları galip hale getirebilir ve müminleri nihâyet zafere ulaştırabilir.⁹⁸ Yine Yâsîn suresinin beşinci âyetinde hatırlatıldığı üzere O, tümüyle azîz, üstün ve muzafferdir. O'nun izzetini idrak eden Müslümanlara nimet ve rahmetinde nihâyetsizdir. Yani bu dünyanın bir ahiretinin bulunduğu, doğru yoldan gitmeyenlerin, tehlikelerden korunmayanların akıbetlerinin vahim olacağı haber verilmekte, sonunda O, üstün, güçlü ve esirgeyenin huzuruna varılıp hesap⁹⁹ görüleceği hatırlatılmaktadır.

Azîz- Gafûr, Gaffâr Sıfatları / Gafûr, Gaffâr Kelimelerinin Tanımları

Sözlükte bir şeyi örtmek, gizlemek, bir kimseyi bağışlamak¹⁰⁰ manasındaki g-f-r (غ-ف-ر) kökünden türeyen ve mağfiret kelimesinden sıfat olan gafûr; birisinin kusurunu örten ve Allah'a nispet edildiğinde de *kullarının günahlarını bağışlayan*¹⁰¹ anlamındadır. Gafûr ve gaffâr kelimeleri, gâfur kelimesinin mübalağalı şekli olup Allah'ın isimleri¹⁰² arasında yer almaktadırlar.

⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 24: 148.

⁹⁷ er-Rûm 30/ 5.

⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 13.

⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 6: 169, 170.

¹⁰⁰ İbn Fâris, *Şihâh*, "gfr" md., 4: 385; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "gfr" md., 10: 91.

¹⁰¹ İbnü'l-Eşîr, *Nihâye*, "gfr" md., 2: 312.

¹⁰² İbn Mâce, "Du'â", 10; Tirmizî, "De'avât", 82.

Gafûr ve gaffâr kelimelerinin her ikisi de yukarıda belirtildiği üzere mübalağa ifade etmektedir. Lakin aralarındaki anlam farkının olup olmayışı; varsa mahiyeti islâmî gelenekte tartışma konusu olmuştur. Gaffârın dünyada günahları örten, gafûrun ise ahirette bağışlayan manalarının olduğu rivâyet edilse bile, iki kelimenin aynı anlamda olup tekrarın zât-ı ilâhiyyeye ait sıfatlardaki nihaî yetkinliği bildiren bir tekid niteliği taşıdığı en isabetli görüş olarak kabul edilmektedir.¹⁰³

Azîz- Gafûr, Gaffâr Kullanımları

Gafûr formuyla doksan bir âyette¹⁰⁴ geçen kelime, sadece iki âyette¹⁰⁵ azîz sıfatıyla birlikte kullanılmaktadır. Gafûr ismi azîz dışında rahîm, vedûd, halîm, şekûr ve afuvv isimleriyle birlikte de geçmektedir. Gafûrun çoğunlukla rahîm ile zikredilmesi, Allah'ın merhametinin çokluğunu ifade etmektedir. Gaffâr ise toplam beş âyette¹⁰⁶ geçmekle birlikte, bunlardan üçünde azîz teriminin yanında yer almaktadır.¹⁰⁷

Gafûr ve azîz kelimelerinin birlikte kullanımlarındaki iki âyetten birincisi (ان الله عزيز غفور) şeklinde son bulurken diğeri (وهو العزيز الغفور) ibaresiyle son bulmaktadır. Her ikisi de Allah'ın gücü ve rahmetini birlikte zikretme ile güç mağfiret dengesine dikkat çekerken ilk âyette sıfatlar nekra ikincisinde marife geçmektedir.

“İnsanlarda, (yeryüzünde) hareket eden (diğer) canlılardan ve hayvanlardan yine böyle çeşitli renklerde olanlar vardır. Allah'a karşı ancak, kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır” (Fâtır 35/ 28). Burada haşyetin gerekliliğine işaret edilmektedir. İsyanın cezaya, itaat etmenin de mağfirete götüreceği¹⁰⁸ hususu dikkatlere sunulmaktadır. Buna ilaveten, Allah'ı bilmenin derin saygıya sebep olması, Allah'ın üstün ve güçlü olması ve mutlak galip olmasındandır. Aynı

¹⁰³ Bekir Topaloğlu, “Gafûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: TDV Yay., 1996), 286.

¹⁰⁴ Abdalbâkî, *Mu'cem*, 613- 614.

¹⁰⁵ Fâtır 35/ 28; el-Mülk 67/ 2.

¹⁰⁶ Abdalbâkî, *Mu'cem*, 614.

¹⁰⁷ Sâd 38/ 66; ez-Zümer 39/ 5; Gâfir 40/ 42.

¹⁰⁸ Zemaşşerî, *Keşşâf*, 3: 593.

zamanda O çok bağışlayandır, lakin sıradan bir merhamet edici değil en güçlü olmasına rağmen en çok bağışlayıcıdır.

Sıradan bir affedici olsaydı, onu idrak belki nazlanmaya, gururlanmaya ve korkusuzca ümit etmeye sebebiyet verebilirdi. Lakin Allah, yalnızca bağışlayan, esirgeyen değil; üstün ve güçlü olan, hiçbir sebebe mağlup olmayan, hiçbir kanunun altına alınma ihtimali bulunmayan, dilediğini dilediği anda kahreden kâdir, galip ve kahrhâr bir affedicidir. Nihâyetsiz affi kadar azabı ve intikamı da çetindir. Bu sebeple ancak Allah'ı bilmeyenler hata edebilir. Bir kul O'nu ne kadar iyi bilirse o kadar saygılı olur. Bununla beraber bilenlerin saygısı ve korkusu ne kadar yüksek olursa, ümidinin de o oranda yüksek olabileceği unutulmamalıdır. Alimler, O'nun izzetini saydıklarından dolayı mağfiretiyle onların günahlarını bağışlayacağını ümit edilebilirler.¹⁰⁹ Allah'ı bütün kemal sıfatlarıyla bilen âlimlerin, idrak ettikleri üzere şanına yakışır bir saygı ile O'ndan hasyet etmeleri gerekmektedir. Bu durum, onların bilgileriyle uyum içerisinde hareket etmelerinin sonucudur. Yani bilgi ne kadar fazla ise korku ve ümit de o nispette yüksek olmaktadır.

“Allah azîz ve gafûrdur” (el-Mülk 67/2). O, kötülüğe çalışanları, O'na karşı inat edip insanları saptırmaya; fitne ve fesatla toplumu ateşe sevk etmeye çalışan şeytanları ve aldanıp inkârla isyan eden küffarı sonunda küçük düşürüp azametiyle kahredendir. Allah, en güzel amel işleyenleri izzetlendirerek azîz edip, insanlık hali olarak iman etmekle birlikte kusur işleyip güzel şekilde çalışmamış olanları, tevbe etmeleri halinde veya dilediği gibi bağışlayıp affeden gafûrdur.¹¹⁰

“İyi bilin ki, O mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır” (ez-Zümer 39/ 5). Yeryüzünde yaratılan her şey Yüce Yaratıcının azîz, yani kudretinin mükemmelliğinin göstergesi olsa da O, rahmeti, lütfu ve ihsanı hem büyük hem de sonsuz olandır. Çünkü Allah'ın kadrinin kuvvetini haber vermesi, kendisinden korkmayı; çok bağışlayıcılığını bildirmesi de merhametinin enginliğini, bu da ümidi ve O'na yaklaşmayı gerektirmektedir.¹¹¹

¹⁰⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6: 158.

¹¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 447.

¹¹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 16: 213.

Gaffâr kelimesi, “settâr” manasına da kullanılmaktadır. “Ben ise sizi mutlak güç sahibine, çok bağışlayana çağırıyorum” (Gâfir 40/ 42). Mağfîret konusunda mübalağa içeren gaffâr kelimesi dâhilinde Allah dilediği kişiden dilediği şeyi (günahı) bağışlayabilir.¹¹² İlah olanın kudretinin mükemmel ve en üstün olma özelliğinin yanında, günahları örten olması da O’nun sıfatlarından. Bu âyette, kişinin, uzun süreden beri küfürde olsa dahi Rabb’in merhametinden gafilik etmemesine işaret edilmektedir. Göz ardı edilmemelidir ki evrenin sahibi, mutlak ‘azîz’liğine rağmen -iman şartı ile- küfrü bile bağışlayacak gaffârdır.¹¹³

Allah’ın terbiye edişi, ikramı ve cömertliği Rabb’liğini, şevklendirmesi ve ümit kesmemeyi öğretmesi de ‘gaffâr’lığını tahsis etmektedir. Bu durumda Allah, ibadet edilmeye layık, ikabından çekinilen, fazlı ve mükâfatı ümit edildir. Rabb olması hem azîz hem de eğitimci olduğu için kerîm olmasını ve rahmetiyle bütün günahları örtmesini (settâr) gerektirmektedir.¹¹⁴ Rabb kelimesi, ismin içerdiği şefkat, merhamet ve geliştirerek yaşatma fonksiyonu manalarıyla peygamberlerden münkirlere ve hatta bütün canlılara ulaşarak onları kuşatmaktadır. Dolayısıyla Allah lafzı, ulûhiyetin aşkın tarafını temsil ederken Rabb ismi bir nevi mahlûkâta yönelik fiili tecelliyi göstermektedir. Bu çerçevede “Rabbena” diye başlayan niyazlar da kişinin günahlarının örtülmesi ve şefkat beklentisini içeren ifadedir.

Azîz- Kerîm ve Vehhâb Sıfatları / Kerîm ve Vehhâb Kelimelerinin Manası

Sözlükte iyi ve ahlaklı olmak, cömert olmak, değerli olmak gibi manalara gelen ve k-r-m (ك-ر-م) kökünden sıfat olan kerîm, kerem sahibi,¹¹⁵ cömert, kıymetli, asil¹¹⁶ anlamındadır. Esmâ-i hüsnâdan¹¹⁷ olan kerîm sıfatı Allah’a nispet edildiğinde yarattıklarına nimet veren, lütuf ve ihsanda bulunan¹¹⁸ olmaktadır. Kerîm kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de Allah dışında, şerefli, değerli

¹¹² Âlûsî, *Ruḥu’l-me’ânî*, 12: 210.

¹¹³ Râzî, *Mefâtiḥu’l-ğayb*, 17: 62.

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtiḥu’l-ğayb*, 16: 196.

¹¹⁵ İbn Fâris, *Meḳâyis*, “krm” md., 5: 171- 172.

¹¹⁶ İbnü’l-Eşîr, *Nihâye*, “krm” md., 2: 535.

¹¹⁷ İbn Mâce, “Du’â”, 10; Tirmizî, “Da’avât”, 82.

¹¹⁸ İşfehânî, *Müfredât*, “krm” md., 707.

manasında Cibril¹¹⁹, Hz. Peygamber¹²⁰ ve Kur'ân¹²¹ ile bazı farklı nesnelere sıfatı olarak kullanılmaktadır. Sadece bir yerde ise azîz sıfatıyla birlikte âyet sonunda zikredilmektedir.¹²²

el-Vehhâb (الوهاب) isminin rahmet içerikli sıfatlar başlığı altında ele alınması ilk bakışta uygun görülmeyebilir. Lakin, sözlükte karşılıksız vermek ve hibe etmek¹²³ manalarından ötürü rahmetten uzak olmadığı muhakkaktır. Çünkü karşılıksız ve bol bol vermek ancak çok büyük bir rahmetin eseri olabilir. Ayrıca vehhâb isminin rahîm¹²⁴ ve gafûr¹²⁵ sıfatlarıyla yan yana olması kelimenin anlam alanını belirlemede yardımcı olmaktadır. Vehhâb, v-h-b (ب-ه-و) kökünden türeyen mübalağalı sıfattır. İşlediğimiz diğer sıfatlar gibi esmâ-i hüsnâdan biri olan vehhâb, karşılık beklemeden bol bol veren¹²⁶ anlamındadır. Yine esmâdan olan azîz sıfatıyla sadece bir âyette¹²⁷ birlikte geçmektedir.

Azîz- Kerîm ve Vehhâb Kullanımları

Kerîm sıfatı sadece bir âyette azîz ismine eşlik etmektedir. “(Deyin ki) tat bakalım! Hani sen güçlüydün, şerefliydin!” (ed-Duhân 44/ 49) Burada azîz ve kerîm lafızları daha önce bilgisizce sözde çok güçlü ve şerefli olduğunu iddia eden kişiye (kişilere) nispet edilmektedir. Günahkâr veya kâfire, cehennemde iken istihzavârî böyle hitap edilmekte ve “aslında hiç de öyle değildin” demek istenmektedir. Böylece ona şeref ve izzetin ancak Allah ile birlikte olabileceği hatırlatılmaktadır. Nihâyetinde o kişinin Allah dışındaki şeylerde bunları araması sonucu düştüğü (düşeceği) durum haber verilmektedir.¹²⁸

Vehhâb kelimesi azîz ile birlikte “Yoksa mutlak güç sahibi ve çok başlayan Rabbinin rahmet hazineleri onların yanında mıdır?” (Sâd 38/ 9)

¹¹⁹ et-Tekvîr 81/ 19.

¹²⁰ el-Hâkka 69/ 40.

¹²¹ el-Vâkıa 56/ 77.

¹²² ed-Duhân 44/ 49.

¹²³ İbnü'l-Eşîr, *Nihâye*, “vhb” md., 2: 884.

¹²⁴ Hûd 11/ 90.

¹²⁵ el-Burûc 85/ 14.

¹²⁶ İbnü'l-Eşîr, *Nihâye*, “vhb” md., 2: 884.

¹²⁷ Sâd 38/ 9.

¹²⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 17: 215, 216.

âyetinde geçmektedir. Surenin bu kısmında Allah'ın peygamberliği dilediğine verebileceğinden bahsedilmektedir. Âyet sonlarındaki sıfatların kendi içindeki anlam bağı ise Allah'ın bu peygamberliği vermede azîz, nihâyetsiz kâdir ve mükerrem olmasıdır. Allah, mağlup edilemeyen ve sehavet sahibidir. Bu sebeple peygamberliği ihsan etmesi fakirlik ve zenginlik kriterleri dışındadır. Aynı zamanda peygamberlik ihsan edilmesi, nimet verilen kişinin düşmanlarının nazarındaki değerine göre değişmemektedir.¹²⁹

2.3. Azîz Kelimesinin Güç İçerikli Sıfatlarla Kullanımı

Azîz- Kavî, Muktedir Sıfatları / Kavî ve Muktedir Kelimelerinin Tanımı

Sözlükte güçlü olmak, kuvvetli olmak gibi anlamlara gelen k-v-y (ق-و-ی) kökünden türeyen kavî kelimesi güçlü, kuvvetli¹³⁰ manalarında olup zayıfın zıddıdır.¹³¹ Allah'a nispet edildiğinde *her şeye gücü yeten*¹³² olmaktadır. Kavî, kâdir manasındır.¹³³ Kavî kelimesinin Allah'ın tek mutlak galip olduğunu gösteren azîz sıfatıyla birlikte kullanılması, aslında Allah'ın gücüne vurgu yapmakta iki kat şiddet içermektedir. Hem İbn-i Mâce hem de Tirmizî rivâyetlerinde esmâ-i hüsnâ içerisindeki kavî kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de toplam dokuz âyette Allah'a nispet edilmekte¹³⁴ ve bunlardan yedisi azîz ismiyle birlikte geçmektedir. Diğer ikisi ise “şedidü'l-ikâb” ifadesine eşlik etmektedir.¹³⁵

Sözlükte gücü yetmek,¹³⁶ planlamak gibi manalara gelen k-d-r (ك-د-ر) kökünden türeyen bir sıfat olan muktedir kelimesi *gücü yettiği filen sabit olan*¹³⁷ manasındır. Kâdir ismi gibi esmâ-i hüsnâda yer alan muktedir¹³⁸, Kur'ân-ı Kerîm'de dört kez Allah'a izafe edilmektedir.¹³⁹ Sadece bir âyette¹⁴⁰ azîz sıfatıyla

¹²⁹ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 16: 157.

¹³⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “kvy” md., 11: 362.

¹³¹ İbn Fâris, *Şihâh*, “kvy” md., 5: 36.

¹³² el-İşfehânî, *Müfredât*, “kvy” md., 694.

¹³³ el-Ḳurtubî, Ebû Abdillâh Muḥammed b. Ferh, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Ḳur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 12: 49.

¹³⁴ Abdalbâkî, *Mu'cem*, 692, 693.

¹³⁵ el-Enfâl 8/ 52; Gâfir 40/ 22.

¹³⁶ İbn Fâris, *Şihâh*, “kdr” md., 5: 62.

¹³⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “kdr” md., 11: 55.

¹³⁸ Tirmizî, “Da'avât”, 82.

¹³⁹ Abdalbâkî, *Mu'cem*, 647.

¹⁴⁰ el-Kamer 54/ 42.

birlikte geçmektedir. Kavî sıfatı gibi “züntikâm”, “muktedir” ve “cebbâr” sıfatları da Allah’ın yegâne galip ve mağlup edilemeyecek güçte olduğuna dikkat çekmek amaçlıdır.

Azîz- Kavî, Muktedir Kullanımları

“(Helak) emrimiz geldiğinde Salih’i ve beraberindeki iman etmiş olanları tarafımızdan bir rahmetle helakten ve o günün rezilliğinden kurtardık. Rabbin mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Hûd 11/ 66). Burada Allah, azabı kâfirlere verip müminleri ondan koruduğunu beyan etmektedir. Bu ayırım, yani birine azap verip diğerine vermeme hususu, ancak eşyanın karakterini birbirinden ayırıp aynı şeyi bir kimseye nispetle bela ve azap; diğer bir kimseye ise rahat ve huzur vesilesi yapabilecek bir kudretin elinden olabilecektir.¹⁴¹ Dolayısıyla azîz sıfatının yanına kavî sıfatının eklenmesi bu gücü ortaya koymak ve dikkat çekmek içindir.

Allah, müminlere yardım vadettiğinde buna gücü yetmekte olduğunu ve hiçbir engel tanımadığını da belirtmektedir. Çünkü O azîz ve kavî olduğu için zulme uğratılamayan ve yapmak istediğinden alıkonulamayandır.¹⁴² Burada kâfirlere farklı bir tarzla doğru yol gösterilmek amacıyla “O, hiçbir şey kendisine imkânsız olamayacak biçimde kuvvetli ve hiç kimsenin kendisine galip gelemeyeceği biçimde azîz¹⁴³ iken O’ndan başka aciz varlıklar nasıl ilah edinilebilir”, denmektedir. Allah dışındakiler mevcudiyeti bakımından mümkünü’l-vücud’dur. Mevcudiyetle mümkünü’l-vacib, ‘mümkün’e galip gelecektir.¹⁴⁴

Azîz ve kavî sıfatlarının yana yana kullanılmasında kimi yerde müminlere de ihtar yapılmaktadır.¹⁴⁵ Yani Allah, müminlerin savaşmasına ihtiyacı olmayacak ve onların savaşmasına gerek kalmadan da kâfirlerin kökünü kazıyabilecek ve kâfirleri rezil edebilecek derecede azîz ve kavîdir.¹⁴⁶

¹⁴¹ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 18: 18.

¹⁴² Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 23: 37.

¹⁴³ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 23: 61.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 29: 240.

¹⁴⁵ el-Ahzâb 33/ 25.

¹⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 25: 176.

Başka bir âyette Allah'ın azîz ve kavî olduğuna dikkat çekilirken söz konusu âyetin içerisinde Allah'ın lütfu ve rızıklandırmasından bahsedilmektedir.¹⁴⁷ Peygamberlik vermede, helak etmede güçlü olan Allah elbette insana akli, anlayışı, gerekli olan rızık vermede de tek galiptir. İhsan ile saadetin kademe ve oranlarına gelince, onlar derece derecedir;¹⁴⁸ bu da kendi yetkisindedir.

Muktedir kelimesinin azîz sıfatıyla kullanımı ise “Bütün âyetlerimizi yalanladılar. Biz de onları mutlak güç sahibi ve iktidar sahibinin yakalaması gibi yakaladık” (el-Ḳamer 54/42) âyetinde geçmektedir. Bu âyette azîz sıfatıyla “galip, baskın ve üstün” kastedilmektedir. Lakin azîz bazen, düşmanını yenen ve ona galip gelen manasında kullanılmaktadır. İlk anlama göre azîz olan, eğer kaçırırsa, uzak olduğu içindir; yok eğer muharip ise karşı koymasından dolayı, karşısındakini yakalama imkânı elde edememektedir. İşte bu sebepten aciz olmayan, ama fırsat veren bir galibin yakalayışıyla, buyurmaktadır.¹⁴⁹ Öyle bir tutuşla alıverdi ki güçlü bir azîze ancak böylesi yakışmaktadır.¹⁵⁰ Dolayısıyla burada muktedir kelimesi azîz sıfatını benzer içerikle aynı yönden destekleyen anlamı muhtevidir.

Azîz- Cebbâr, Zü'ntikâm Sıfatları / Cebbâr, İntikâm Kelimelerinin Anlamları

Cebbâr kelimesi, zor kullanarak bir şeyi ıslah etmek¹⁵¹ anlamına gelen c-b-r (ج -ب- ر) kökünden türeyen mübalağalı sıfattır. Allah'ın sıfatı olarak cebbâr, Allah'ın kahretmesi¹⁵² manasındadır. Cebbâr, Kur'ân-ı Kerîm'de daha ziyade beşerî manalar içeren inatkâr,¹⁵³ mütekebbir,¹⁵⁴ isyânkâr,¹⁵⁵ azgın¹⁵⁶ gibi kelimelerle kullanılmakla beraber bir âyette Allah'ın sıfatı¹⁵⁷ olarak geçmekte-

¹⁴⁷ eş-Şûrâ 42/ 19.

¹⁴⁸ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 22: 138.

¹⁴⁹ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 29: 58.

¹⁵⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 81.

¹⁵¹ İşfehânî, *Müfredât*, “cbr” md., 173.

¹⁵² Cevherî, *Şihâh*, “cbr” md., 2: 608; İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, “cbr” md., 1: 231.

¹⁵³ Hûd 11/ 59; İbrâhîm 14/ 15.

¹⁵⁴ Gâfir 40/ 35.

¹⁵⁵ Meryem 19/ 14.

¹⁵⁶ Meryem 19/ 32.

¹⁵⁷ el-Haşr 59/ 23.

dir. Cebbâr, bazı esmanın zikredildiği ilgili âyette azîz ve mütekebbir isimlerinin arasında yer almaktadır. Esmâ-i hüsnânın aktarıldığı hadiste de aynı terkip ile geçmektedir.¹⁵⁸ Sözlükte kınamak, öç almak¹⁵⁹ gibi manalara gelen n-k-m (ن-ك-م) kökünden türeyen intikâm, Kur'ân'da diğer kullanımlarının yanında Allah için intikam sahibi anlamını içeren “zü'ntikâm” şeklinde geçmektedir.

Azîz- Cebbâr, Zü'ntikâm Kullanımları

Azîz ve zü'ntikâm kelimeleri, Kur'ân-ı Kerîm'de dört yerde “azîzun zü'ntikâm”¹⁶⁰ ifadesiyle yan yana zikredilmektedir. “O, sana Kitab'ı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi. O, daha önce Tevrat'ı ve İncil'i insanlar için birer hidâyet olarak indirmişti. Furkân'ı da indirdi. Şüphesiz, Allah'ın âyetlerini inkâr edenler için şiddetli bir azap vardır. Allah mutlak güç sahibidir, intikâm sahibidir” (Âl-i 'İmrân 3/4). Âyetin sonunda belirtildiği üzere Allah cezada amansız bir galib-i mutlaktır. Azîz ismi ile O'nun yenik düşürülemeyeceğine dikkat çekilirken intikam sahibi ifadesiyle onları cezalandırmayı ifâ edebileceğine işaret edilmektedir. Bu durumda birincisi “zâtî”, ikincisi “fiil” sıfat olmaktadır.¹⁶¹

Allah kendi buyruğuna tabi olmayanlardan intikam alabileceği gibi kendisine tabi olanlar hakkında da: “Allah geçmiştekileri affetmiştir. Fakat kim bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikam alır. Allah mutlak güç sahibidir, intikam sahibidir” (el-Mâide 5/ 95) buyurarak hataya dönüş yapan için de intikam ve cezanın bulunduğunu haber vermektedir. Ve bu, mutlak güç olan Allah'a zor değildir. Allah yegâne galip olduğu için de “Allah kimi doğru yola iletirse artık onu saptırabilecek hiç kimse yoktur” (ez-Zümer 39/37).

Allah'ın güçlü ve intikam sahibi olduğunu belirten diğer bir âyet ve öncesinde ise Allah, tuzak kuranların tuzaklarının kendisinin bilgisinde olduğuna, verdiği sözden dönmeyeceğine vurgu yapmaktadır.¹⁶² Yani azîz ve intikam

¹⁵⁸ İbn-i Mâce, “Duâ”, 10; Tirmizî, “Da'avât”, 82.

¹⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “nkm” md., 14: 272.

¹⁶⁰ Abdalbâkî, *Mu'cem*, 810.

¹⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7: 141.

¹⁶² İbrâhîm 14/ 46, 47.

sahibi Allah, tuzak kurulamayacak kadar güçlüdür ve dostları için düşmanlarından,¹⁶³ inkâr edenlerden intikam alandır,¹⁶⁴ buyrulmaktadır. İlgili âyetlerin tahlilinde işlendiği üzere, Allah'ın güçlü olduğu ve dilediği kişiden, dilediği zamanda dilediği gibi intikâm alabileceği/ cezalandırabileceği ifade edilmektedir.

Cebbâr ismi daha önce de geçtiği gibi bazı esmanın zikredildiği âyette yer almaktadır. İlgili âyetin tamamını burada vermek isabetli olacaktır. Çünkü cebbâr ismi kendi başına alındığında gerçek mana yansıtamayacaktır: “O, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden, dileğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah onların ortak koştuklarından uzaktır” (el-Haşr 59/23).

Âyetteki “cebbâr” kelimesi ile ilgili uzun tahliller yapan Fahrüddîn er-Râzî, insan için ve Allah için kullanımının farklı olduğuna dikkat çekmektedir. İnsana nispetle Kâf suresi kırk beşinci âyet çerçevesinde zorba; Mâide suresi yirmi ikinci âyetteki anlam üzere “iri cüsseli”; Meryem suresi otuz ikinci âyete göre Allah'a ibadetten yüz çeviren, kaçınan; Şuara suresi yüz otuzuncu âyette ise “çok öldüren” manalarını almaktadır. Câbir, Allah için kullanıldığında el-Ezherîye göre “O Allah, her kırık ve fakir olanı onarandır”, Ferrâ'ya göre el-Cebbâr, el-Kahhâr anlamındadır, İbnü'l-Ehbârîye göre ise el-Cebbâr kendisine ulaşılabilen, yetiştirilemeyen manasındadır.¹⁶⁵

Cebbâr ismi onaran manasında alındığında toplumun ihtiyaçlarını tamamlayan, eksikliklerini tasfiye edip gideren, işlerini yoluna koyan, bu konuda hakim manasına gelmektedir. Bununla birlikte dertlere derman veren, kırılanları onaran, yoksulları zengin eden, perişanlıkları yoluna koyup düzelteren en yüce ve tek zattır. Zorla yaptıran anlamında alınırsa halkı kendi iradesine mecbur eden, dilediğini ister istemez zorla yaptırmaya gücü yeten, hüküm ve nüfuzuna karşı gelinme ihtimali bulunmayan ceberut, büyüklük, kudret sahibi demek olmaktadır. Elbette bu manaların meşhur kelâmî tartışmalardaki cebrî

¹⁶³ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 19: 115.

¹⁶⁴ İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 3: 620; 3: 563.

¹⁶⁵ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 29: 256.

uygulamaların Allah'a izafe edilmesiyle alakası yoktur. Burada Allah'ın mutlak ve münecciz olan iradesi altında mağlup ve mecbur olmayacak hiç bir şeyin düşünülemeyeceğine vurgu yapılmaktadır¹⁶⁶. Cebbâr'ın âyette azîz ve mütekebbir sıfatlarının arasında yer alması da buna işaret etmektedir.

2.4. Azîz Teriminin Övgü İçerikli Hamîd Sıfatıyla Kullanımı

Hamîd Kelimesinin Tanımı

Sözlükte övmek, methetmek gibi anlamları bulunan h-m-d (-ح -م -د) kökünden türeyen bir sıfat olarak hamîd kelimesi övülen ve övgüye layık olan¹⁶⁷ manalarını içermektedir ve zemm'in¹⁶⁸ zıddıdır. Esmâdan birisi olan hamîd kelimesi, h-m-d köküyle ve sıfat haliyle Allah'a nispet edildiğinde her türlü övgünün kendisine ait olması,¹⁶⁹ canlı ve cansız varlıkların O'nu övgü ile tesbih etmesi¹⁷⁰ demektir. Hamd kelimesi birçok âyette de Allah'ın zatına izafe edilmektedir. Bu durumda öven manasına gelir ki bundan maksat Allah'ın kullara hamdetmeyi öğretmesi olabilir. Hamîd, hadiste İbn Mâce rivâyetinde bulunmamakla birlikte Tirmizî'de esmâ-i hüsnâ içerisinde geçmektedir.¹⁷¹ Hamîd, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın mecîd, hakîm, ganî, velî gibi diğer sıfatlarıyla birlikte kullanılmasına ilaveten azîz ile de üç âyette yan yana zikredilmektedir.

Azîz- Hamîd Kullanımları

Hamîd sıfatı sadece üç âyette azîz ismine eşlik etmektedir. Bunlardan biri "Kendilerine ilim verilenler, Rabbinden sana indirilen Kur'ân'ın gerçek olduğunu ve onun, mutlak güç sahibi ve övgüye layık Allah'ın yoluna ilettiğini görürler" (Sebe' 34/6) âyetidir. Buradaki العزيز الحميد ifadeleri hem teşvik hem de tehdit içermektedir. Zira O, azîz olunca âyetlerini yalanlamaya ve inkâr etmeye uğraşanlardan intikam alacak; hamîd olunca da âyetlerini tasdik edip salih amel işleyenlere karşılığını verecek, anlamına gelmektedir.

Allah, rahmet sıfatını besmele örneğinde olduğu gibi diğer sıfatlarına öncelediği halde burada heybet sıfatını rahmet sıfatından önünde zikretmekte-

¹⁶⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 7: 243.

¹⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "hmd" md., 3: 314.

¹⁶⁸ İbn Fâris, *Şihâh*, "mhd" md., 2: 100.

¹⁶⁹ el-Fâtiha 1/ 2.

¹⁷⁰ el-İsrâ' 17/ 44.

¹⁷¹ Tirmizî, "Da'avât", 82.

dir. Çünkü O'nun heybetinin tam, intikam alması çetin bir azîz olması, kişinin arzu, istek ve teşvik tarafını güçlendirmektedir. Ve cebbâr, çetin birisini memnun etmek, aynı şartlarda olmayı memnun etmekten daha kıymetli ve şerefli. Dolayısıyla azîz sıfatı insanları korkuttuğu için aynı zamanda da ümitvar etmektedir. Yine bu vasıf azîz olan zâta yaklaşmak için, kişiyi tekzipten uzaklaştırarak tasdike yaklaştırmaktadır.¹⁷²

Diğer bir âyette, insanların yegâne galip ve övgüye layık olanın yoluna çıkarılması için Kur'ân'ın nazil olmasından¹⁷³ bahsedilmektedir. Burada da azîz ifadesi Allah'ın kudretinin mükemmelliğine, mülkünde saltanatında erişilmezliğine¹⁷⁴; hamîd ifadesi O'nun her türlü fiilden ötürü hamde layık olduğuna işaret etmektedir. Bu, ancak alîm ve müstağni olan varsa mümkündür. Dolayısıyla yaratıcının yolu azîz ve hamîd sıfatlarına sahip olduğu için dosdoğru yoldur. Yine azîz vasfını hamîdden önce zikretmesi şu sebeptir: Allah'ı bilmenin başlangıcı O'nun kâdir, sonra alîm sonra da müstağni olduğunu bilmekle başlamaktadır. Azîz, kâdir demektir; hamîd de alîm ve müstağni oluşuna delalettir. Dolayısıyla Allah'ın kâdir olduğunu bilmek O'nun her şeyi bilen ve her şeyden müstağni olduğunu bilmekten önce geldiği için azîz, hamîdden önce zikredilmektedir.¹⁷⁵

Azîz sıfatının Kur'ân'ın mevcut terkibine göre son kullanımı Burûc suresinde, hamîd sıfatının eşliğindedir: “Onlar, müminlere ancak mutlak güç sahibi ve övülmeye layık Allah'a iman etmeleri sebebiyle işkence ediyorlardı” (el-Burûc 85/8). Burada azîz sıfatıyla Allah'ın “ilah” olarak tasdik olunmaya ve ibadet olunmaya layık; hamîd ile de mümin kulların lisanında hamde ve övgüye müstehak olduğuna dikkat çekilmektedir.¹⁷⁶ Bu, aynı zamanda “ilah” kabul edilebilecek zâtın özelliklerinin vurgulanması manasınadır. Adı geçen vasıflar kendisinde bulunmayana kulluk edilmemesi gerektiğinin uyarısıdır.

¹⁷² Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 26: 210.

¹⁷³ İbrâhîm 14/ 1.

¹⁷⁴ Kurtubî, *Câmi'*, 9: 338.

¹⁷⁵ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 19: 59.

¹⁷⁶ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 31: 110.

SONUÇ

Allah'ın en güzel isimleri (esmâ-i hüsnâ), çeşitli vesilelerle farklı branşlarda araştırmalara konu olmuş ve olmaktadır. Bizim bu makaledeki araştırmamızdan elde ettiğimiz sonuç ise Allah'ın isimlerinin birbirleriyle irtibat boyutudur. Elbette kendisine nispet ettiği, esmâya dâhil her isim O'na aittir ve noksan sıfatlardan tenzih etmeyi amaçlamaktadır. Lakin Kur'ân-ı Kerîm'de bu sıfatların yer alışlarının rastgele olmadığı izaha muhtaç değildir.

Özellikle âyet sonlarındaki esmâ iki şekilde irtibata tabidir. Bunlardan birincisi âyetin, âyet sonundaki esmâ ile bağlantısı; diğeri ise söz konusu esmânın birbiriyle irtibatıdır. Yukarıda zikredilen sebepten ötürü makalemizde Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan esmâ-i hüsnâ, spesifik olarak âyet sonlarındaki isimler ve "azîz" ismi özeliyle sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla birincisinden ziyade ikincisine eğildiğimiz bu makaleye göre Allah azîz (kudret, izzet) sıfatının yanına rahmetini, ilmini, övgüye mazhar olmasını ve bir kat daha gücünü ilave etmektedir.

Azîz kelimesi, "Azîz" formuyla Kur'ân-ı Kerîm'de kırk surede doksan dokuz kez tekrarlanmaktadır. Esmâ-i hüsnânın sayısına eşit olan bu kullanımda kırk yedi yerde "Hakîm" (حكيم) kelimesiyle, on üç yerde "Rahîm" (رحيم), yedi yerde "Kavî" (قوي), altı yerde "Alîm" (عليم), beş yerde "Gafûr-Gaffar," (غفور غفار), dört yerde "zü'ntikâm" (ذوانتقام), üç yerde "Hamîd" (حميد), bir yerde "Vehhâb" (وهاب), bir yerde "Cebbâr" (جبار), bir yerde "Kerîm" (كريم), bir yerde de "Muktedir" (مقتدر), ile eşleşmektedir. Söz konusu seksen dokuz kullanımın dışında kalan on yerde ise azîz kelimesi yanına diğer sıfatlardan herhangi birini almadan geçmektedir.

Buradaki aktarımdan da anlaşılacağı üzere azîz ismi, bazı sıfatlarla çok sık bazı sıfatlarla daha az, bazı sıfatlarla ise nadiren kullanılmaktadır. Bu durum, azîz'in anlamını ve çerçevesini netleştirmekte bizlere yardımcı olmaktadır. Hiç şüphe yok ki kelimeye rengini veren en önemli kavram "Hikmet"tir. Tüm kullanımlarının neredeyse yarısı olan kırk yedi yerde birlikte geçmeleri gücün ve üstünlüğün hikmetle birlikte olduğunda mana kazanacağını akla getirmektedir.

Azîz isminin alîm ile kullanışı, mutlak güç sahibi Allah'ın, aynı zamanda hakkıyla bilen olduğuna işarettir. Çünkü geçmişi, hâli ve geleceği, gizli ve

aşikârı, canlı ve cansızları bilendir. İnsanların yaptıklarını, hayırlarını, muttakileri, zalimleri, kalplerde olanları özetle bütün malumatı bilmeye kâdirdir. Yani karşı konulamayan galip ve azîz Allah, hükmettiğinde de alîmdir.

Hakîm ve alîm isimleri dışında, “Rahîm”in on üç yerde “Azîz”e eşlik etmesi izzetin rahmet eşliğinde kemale ereceğini düşündürmektedir. Bu zaviyeden bakıldığında birlikte kullanımların bir kategorisinin olması kaçınılmazdır. Rahmet üst başlığının altında topladığımız “Kerîm”, “Rahîm”, “Gafûr” ve “Vehhâb” kavramları “Azîz” kavramıyla yan yana kullanıldığında âyetin kendi içindeki bağlamı da dahil güç ve rahmet dengesine dikkat çekmektedir. Rahmet bağlamında ele alınabilecek “Kerîm” sıfatı da bir yerde azîze eşlik etmektedir. Lakin burada her iki sıfat da Allah’a değil, istihzavârî olarak insana nispet edilmektedir.

Diğer yandan azîz ile güç içeren sıfatların birlikteliği, genel olarak kâfirlere hitap eden âyetlerin sonlarında yer alarak “yegâne güç, mağlup olunamayacak ve mutlak galib”i kâfirlere hatırlatmaktadır. Azîz ile övgünün beraberliği, böyle bir güç dışında hiçbir şeyin övgüye layık olmadığını belirtmektedir. Yani azîz ile Allah’ın “ilah” olarak tasdik olunmaya ve ibadet olunmaya layık derecede güçlü; hamîd ile de inanan kulların dilinde ve fiillerinde hamde müstehak olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu, aynı zamanda “ilah” kabul edilebilecek zâtın özelliklerinin vurgulanması manasındadır. Adı geçen vasıflar kendisinde bulunmayana kulluk edilmemesi gerektiğinin uyarısıdır. Nihai olarak Allah, hitaptaki konjonktüre göre müminlere izzet ve rahmetiyle; kâfirlere ise izzet, kudret, intikâm sahibi ve muktedir oluşuyla kendisini tanıtmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muḥammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-mufehres*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1996.
- Asım Efendî (ö. 1235/1819). *el-Ükyânûsu'l-besîṭ fi tercemeti'l-kâmûsi'l-muḥîṭ*. byy: Âsitâne, ts.
- Çakmak, Hacer. “Hz. Mûsâ- Bilge Kul Kıssasının Hikmet Boyutu ve Allah- İnsan İlişkisi Açısından İçerdiği Mesajlar”. *Akademik Araştırma Dergisi* 68 (2015): 47- 78.
- el-Âlûsî, Ebu's-Şenâ Şihâbuddîn b. Maḥmûd. *Ruḥu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Ḳur'ânî'l-'Azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. 15 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcu'l-luğa (eş-şihâh)*. 6 cilt. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1979.
- el-Çurtubî, Ebû Abdillâh Muḥammed b. Ferh. *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Çur'an*. 20 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 9 cilt. İstanbul: Şura Yayınları, ts.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh Faḥruddîn b. Hüseyin. *Mefâtiḥu'l-ğayb*. 32 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- eṭ-Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Çur'an*. 30 cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1998.
- et-Tirmizî, Ebû İ'sâ Muḥammed b. İ'sâ b. Sevre. *Câmi'u's-saḥîḥ*. 5 cilt. byy: Mektebetü'l-İslamiyye, ts.
- ez-Zemaḥşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah b. 'Umer. *el-Keşşâf 'an ḥaḳâiki ğivâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvil fî vucûhi't-te'vîl*. 4 cilt. Beyrût: Dâru'Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Göktaş, Vahit. "Tez Tanıtım ve Değerlendirmeleri". *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 24 (2009): 151- 181.
- İbn Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî. *Mu'cemu meḳâyisi'l-luğa*. 6 cilt. Kâhire: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1971.
- İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ İmamuddîn İsmâ'il b. Dav'. *Tefsîru'l-Çur'âni'l-'Azîm*. 8 cilt. Beyrût: Dâru'l- Kitâbi'l-'Arabî, 2015.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muḥammed b. Yezîd. *es-Sünen*. 2 cilt. Mısır: İ'sâ el-Bâbî el-Halebî, 1972.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muḥammed b. Mükerrrem b. 'Alî b. Aḫmed el-Enşârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 cilt. Beyrût: Dâru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, ts.
- İbn Rüşd. *Faslu'l-makâl*. trc. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- İnbü'l-Eşîr, Muḥammed b. Muḥammed el-Cezerî. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-Ḥadîs ve'l-eşer*. 4 cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2014.
- Ḳâdî 'Abdulcebbar. *Şerḫu'l-Usûl-i-l-ḫamse*. yy: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Kahraman, Abdullah. "İslam Hukukçularının Hikmetten Yararlanma Konusundaki Yaklaşımları". *Akademide Felsefe Hikmet ve Din* 3 (2014): 209-223.
- Çuşeyrî, Abdulkerîm Hevazin. *Leṭâifu'l-işarât*. 3 cilt. Kâhire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1981.

- Mâturîdî, Ebû Manşûr Muḥammed b. Maḥmûd. *Kitabu't-Tevhîd*. Beyrût: Dâru Sâdır, 2010.
- Mâturîdî. *Te'vilâtu'l-ehli's-sunne*. 4 cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Memiş, İbrahim. "Hikmet Kavramı Hakkında Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerifler Işığı Altında Bir Analiz". *Bakı Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin Elmi Mecmuesi* (2008): 269- 294.
- Öğük, Emine. *Mâturîdî'nin Düşünce Sisteminde Şer-Hikmet İlişkisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Râğîb el-İşfehânî, Hüseyin b. Muḥammed. *Müfredâtü elfâzi'l- Kur'ân*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. "Gafûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 286- 287. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman. *İslamda Emir ve Yasakların Hikmetleri*. Ankara: y.y., 1989.
- Yılmaz, Sabri. "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Allah'ın Rahman ve Rahîm Sıfatlarını Tahlili". *Kelam Araştırmaları* 4 (2006): 105- 114.
- Yüksel, Emrullah. "İlâhî Fiillerde Hikmet". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2008): 43- 76.